

312
110

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

30

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.Т. САЛИМОВ, Н.И. ЎРАҚОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

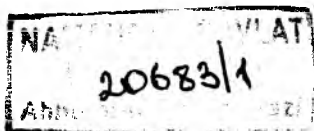
**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

B.T.SALIMOV, N.I.URAKOV

**ECONOMY OF THE
INFRASTRUCTURE OF
AGRICULTURE**

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

©Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти,
Тошкент 2004.

Салимов Б.Т., Урақов Н. Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодий (ўқув қўлланма). — Т.: ТДИУ, 2004 — 112 бет.

Ушбу қўлланмада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига хизмат қилувчи инфратузилма тармоқларининг хўжалиқ юртиш фаолияти ва уларнинг ташқи иқтисодий алоқалари батафсил баён этилган.

Қўлланма олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари бакалаврлари, магистрлари, профессор-ўқитувчилари ва илмий-тадқиқотчилари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р. Ҳолмўминов.

Тақризчилар: и.ф.н., доц. Т.И. Тўрахўжаев;
и.ф.н., доц. П.Б. Аралов

Salimov B.T., Orakov N. Economy of the infrastructure of agriculture (Manual) –T.: TSEU, 2004 – 112 pages

The manual is about economic activities of infrastructure spheres of, serving to agricultural production and their external economic relations.

The manual is designed for bachelor, master students of higher educational establishments majoring in “economics” as well as for professors, teachers and scientific researchers.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh. R.

References: candidate of economic
science Turahojayev T.I.;
candidate of economic
science Aralov P.B.

КИРИШ

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётнинг барқарор ривожланиши барча тармоқларнинг ўзаро узвий боғлиқликда ривожланишини талаб қилади. Ўзбекистонда ялпи миллий маҳсулотнинг аксарият қисми агросаноат мажмуаси тармоқларида ишлаб чиқарилаётганлиги уларнинг ўзаро боғлиқлик доирасини янада кенгайтириш заруратини келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётида агросаноат мажмуи самарадорлигининг асосий мезони яқуний маҳсулот қиймати ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида стиштирилган маҳсулот нобудгарчилигини пасайтиришда, тармоқларни стук кадрлар билан таъминлашда, уларнинг меҳнат қобилиятини тиклашда, шунингдек, АСМ тармоқларининг ўзаро узвий боғлиқлигини таъминлашда инфратузилманинг аҳамияти катта. У ўзаро боғлиқ икки таркибий қисмдан иборат бўлиб, ишлаб чиқариш инфратузилмаси ва ижтимоий инфратузилмани ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқаришга хизмат қилиб, маълум маънода унинг таркибий бўғини ҳисобланса, ижтимоий инфратузилма АСМни кадрлар билан таъминлашга, ходимларнинг соғлигини сақлашга, турмуш даражаларини оширишга хизмат қилади.

Ижтимоий инфратузилма ҳам ишлаб чиқариш самарадорлигининг ошишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманинг ривожланиши иқтисодиётнинг реал сектори билан бевосита боғлиқ.

АСМ тузилмаси шундай мураккаб вазифалар тизимидан иборат. Ундаги барча унсурлар бир-бири билан шу қадар узвий боғланганки, улардан бирининг ривожланишда орқада қолиши, бошқаларида самарадорлик пасайиб кетишига сабаб бўлади.

Шу боисдан ҳам республика АСМнинг яхлит ривожланишини таъминлаш ўта муҳим. Ушбу қўлланма инфратузилманинг моҳияти, унинг таркиби, вазифалари ва ривожланиш таъминллари билан боғлиқ масалалар моҳиятини очиб беришга мўлжалланган.

ЎЗБЕКИСТОНДА АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ РИ-
ВОЖЛАНИШИ ВА ИНФРАТУЗИЛМА

1.1. Агросаноат мажмуаси соҳалари

Агросаноат мажмуи (АСМ) халқ хўжалигининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчига етказиб беришда иштирок этадиган тармоқлари мажмудан иборат.

АСМ умумий ҳолда тўрт соҳани ўз ичига олади:

- биринчи соҳа — қишлоқ хўжалиги корхоналарини;
- иккинчи соҳа — қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситаларини етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, ишлаб чиқариш, техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқларни;
- учинчи соҳа — қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (қайта ишлаш, тайёрлаш, сақлаш, ташиб бериш, сотиш тармоқлари) ни;
- тўртинчи соҳа — инфратузилма, яъни ишлаб чиқариш ва ишчилар фаолиятининг шарт-шароитларини таъминловчи хўжалик тармоқлари (йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва товар хўжалиги, моддий бўлмаган ишлаб чиқариш тармоқлари ва пунга ўхшаш тармоқлар) ни ўз ичига олади.

Инфратузилманинг ўзи 2 қисмдан:

- а) иқтимоий инфратузилма — кишиларнинг ҳаёт фаолиятлари шароитини таъминловчи тураржой, маданий-маиший хизмат тармоқлари, савдо, умумий овқатланиш каби соҳалардан;
- б) ишлаб чиқариш инфратузилмаси — йўллар, транспорт хўжалиги, алоқа, омборхона ва шунга ўхшашлардан иборат.

Агросаноат интеграцияси, яъни қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳсулотни қайта ишловчи, истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқларнинг ўзаро ҳамкорликдаги узвий боғлиқ ишлаб чиқаришини ривожлантириш АСМ вужудга келиши ва ривожланишининг асосий негизи ҳисобланади. Агросаноат мажмуи интеграция жараёнининг кўриниши ва шаклига кўра, 2га бўлинади:

- 1) тармоқ ёки маҳсулот бўйича АСМ;
- 2) худудий АСМ.

Ҳозирги вақтда дунёда моддий ресурслар тақчил. Шундай шароитда агросаноат мажмуини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ва маҳсулотлар истеъмолчисини тўғри аниқлаш

муҳим аҳамиятга эга. Таҳдидларга қараганда, яқин 50-60 йилда халқаро озиқ-овқат тизимида жиддий ўзгаришлар бўлмайди. Хусусан, халқаро озиқ-овқат тақсироти механизмида ҳам. Зеро, мамлакатларнинг ички ва ташқи сиёсати кун тартибидан аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи тушмайди.

Жаҳон қишлоқ хўжалигини ривожлантириш истиқболи ҳосилдор ерлар, тоза сув, мусоффо атроф-муҳит ва табиий ресурслар танқислигини ҳисобга олган ҳолда уларни барқарор ривожлантириш тамойилларига асосланиши лозим. Шундагина кўпаяётган аҳолини озиқ-овқат билан таъминлашга эришилади.

Иқтисодий ривожлантиришида қишлоқ хўжалиги чиқиндиларидан энергия манбаи, озиқ-овқат ва бошқа мақсадларда фойдаланиш, идораик моддаларнинг кўпайиш—камайишини қисқартириш, минимал ишлов орқали тупроқнинг унумдорлигини тиклаш, сув сарфини, кимёвий моддалар, айниқса, пестицидларни қўллашни камайтириш катта аҳамиятга эга.

Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ОЭСР)нинг расмий қўлланмасига биноан аграр сиёсат қишлоқ хўжалиги (ишлаб чиқарувчилар) ва озиқ-овқат сиёсатига (истеъмолчилар) бўлинади. Ушбу қўлланма бўйича иш юритилса, сарф-харажатларни ҳисоб-китоб қилиш усули ўзгаради. Жумладан, тармоқдаги транспорт тўловларини озиқ-овқат истеъмолчилари ва солиқ тўловчилар ҳисобига ўтказиш мумкин. Шу муносабат билан солиқ тўловчилар ёки маҳсулот истеъмолчилари ва қишлоқда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида давлат ҳакам бўлиб хизмат қилади.

Аграр сиёсатни аниқлашда, одатда, иқтисодий соҳа алоҳида ўрин тутаети. Бунда унинг экология ва ижтимоий томонлари ҳисобга олинмайди.

Қатор мамлакатларда (АҚШ, Германия) бош мақсадга эришишда ўша уч соҳани бир бутун деб ҳисобга олиш масъул сиёсатчилар томонидан тан олинади. Атроф-муҳитни муҳофаза этиш ҳар бир тармоқда устувор йўналиш бўлиши лозим. Чунки бу тармоқларда табиатга таъсир катта, шунинг учун ягона экологик сиёсат ишлаб чиқишини мақсадга мувофиқ. АҚШда бу борада икки хил йўналиш мавжуд, ҳар бир тармоқдаги экологик жиҳатларни инобатга олган ҳолда ички штат бошқаруви йўлга қўйилган. Бошқача қилиб айтганда, табиий объектлар, дов-дархатми, тупроқми, сувми, ушма бўлишидан қатъи назар, жойларда ўша объектлар учун инфосланиш мессёри ишлаб чиқилган. Бу мессёрларни барча ташкилоту корхоналар бажариши шарт.

Аграр сисъатнинг бошқа бир қисми борки, уни иқтисодий соҳа билан ҳисобга олиб бўлмайди. Бу қишлоқ хўжалиги ҳудудлари ривожланишига тааллуқлидир. Масалан, қишлоқлардаги ишсизлик озиқ-овқат ишлаб чиқариши билан бевосита боғлиқ эмас. Иш билан бандлик даражасига саноат, хизмат кўрсатиш тармоқларини ривожлантириш йўли билан таъсир этиш мумкин.

Жаҳон амалиётида «Озиқ-овқат хавфсизлиги» иборасини қўллашга одатланилган. Бир гуруҳ олимлар бу иборанинг асосида фақат истисмолини қўшиб ишлатишади. Уларнинг фикрича, озиқ-овқат хавфсизлиги - аҳолининг фаол ҳаёти учун қанча миқдорда озиқ-овқат талаб этилса, аҳолига шунча миқдорда озиқ-овқат таъминоти кафолатланиши назарда тутилади. Бинобарин, озиқ-овқат хавфсизлигига эришишда икки усул бор: биринчиси, импорт қилиш, иккинчиси ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш.

Озиқ-овқат қарамлиги, жамият ўз озиқ-овқат хавфсизлиги муаммосини ўзи мустақил равишда сча олмаса, вужудга келади. Бу ҳол қишлоқ хўжалиги, саноат, транспорт мажмуи тармоқларининг бузилишига сабаб бўлади. Шу билан бирга, давлат иқтисодиётнинг зарур бўлган импорт озиқ-овқат молларини сотиб олиш имкониятини йўқ қилади. Озиқ-овқат қарамлигига асосий сабаб давлатнинг ўз ишлаб чиқарувчиларига ёрдам бермаслиги ва миқдоридан кўп озиқ-овқат моллари импорти ошишидир. Озиқ-овқат мустақиллиги аҳолини белгиланган меъёردа озиқ-овқат билан таъминлаш учун энергия стратегик заҳиралари, ер майдони, қишлоқ хўжалиги машиналари, моддий ресурслар мавжудлигини аниқлатади.

Озиқ-овқат мустақиллигига АСМ мустақил равишда ишлаб чиқариш, сақлаш, қайта ишлаш ва аҳолини ҳар хил турдаги озиқ-овқат маҳсулотлари билан керакли миқдорда таъминлаши орқали эришилади.

Озиқ-овқат хавфсизлиги стратегияси қуйидагиларни ўз ичига олади:

- АСМ меҳнат ресурсларига нисбатан протекционистик чораларни кўриш ва аҳоли ҳар хил қатламларининг давлат таъминотиغا эришиш;

- саноат, сақлаш, қайта ишлаш ва озиқ-овқатларни тарқатиш тизимида меҳнат ресурсларининг оптимал мувозанатини ушлаб туриш;

- АСМ тизимини энергия ва ресурс сақлаш технологиясига айлантириш;

- Давлат режа тизими ишлаши ва АСМ фаолиятини таъминлаш.

1.2. АСМда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистонда агросаноат мажмуининг бутун халқ хўжалигидаги ҳиссаси ялпи маҳсулот бўйича — 35, асосий ишлаб чиқариш фондлари қиймати бўйича — 45, банд бўлган ишчилар сони бўйича — 47%ини ташкил этади.

Аграр секторнинг ҳиссаси эса кейинги йилларда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган ялпи ички маҳсулотнинг ярмидан ортиқроғи халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 37%ига тўғри келади.

Ўзбекистон АСМ кейинги йилларда 2000дан ортиқроқ қишлоқ хўжалиги корхоналарини, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи 400 дан зиёда корхона, 100дан ортиқ пахта тозалаш заводи, минерал ҳамда ўсимликларни ҳимоялаш моддалари ишлаб чиқарадиган кимё комбинатлари, қишлоқ хўжалиги корхоналари, заводлари, сув хўжалиги, мелиорациялаш ташкилотлари, кўплаб моддий-техника таминоти корхоналари, 100га яқин ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари ва тажриба станцияларини ўз ичига олган.

Ўзбекистон АСМда кўп жиҳатдан аграр соҳа салмоғи юқоридир. Масалан, соҳанинг комплексдаги ҳиссасига, банд бўлган ишчиларга нисбатан 82 %и, асосий ишлаб чиқариш фондлари қийматининг 76 %и ва ялпи маҳсулотнинг 43 %и тўғри келади. Бунда ҳам асосий тармоқ пахтачилик бўлиб, деҳқончилик, чорвачилик ва бошқа тармоқлар пахтачилик атрофида ташкил топиб, ривожланган.

АСМдаги бошқа соҳалар бизда жуда суст тараққий этмоқда. Айнан шу туфайли қишлоқ хўжалигини техника ва энергия билан таъминлаш, стиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини йиғиб-териб олиш, қайта ишлаш ва истеъмолчига еказиб беришда жуда катта қийинчиликлар мавжуд.

Агросаноат интеграциясининг моҳиятини фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини саноатда қайта ишлашдан иборат, деб тушуниш керак эмас. Чунки ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши, ишлаб чиқариш кўламининг кенгайиши, табиийки, агросаноат интеграциясини тезлаштиради ва чуқурлаштиради. У ишлаб чиқариш алоқалари турли хил шаклларда вужудга келишининг тезлашиши ва ривожланишини тақозо этади. Қишлоқ хўжалигининг саноат ва халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари билан иқтисодий боғлиқлиги ҳамда алоқаси ривожланиши объектив тарихий жараён бўлиб, тобора кучайиб боради. Ҳозирги кунда ривожланган мамлакатларда бу жараён вертикал интеграция, яъни агробизнес кўринишида амалга оширилмоқда.

АСМда кечаётган такрор ишлаб чиқариш жараёни, халқ хўжалигининг бошқа биронта тармоғида юзага келмайдиган, техника, иқтисод, биология ва экологиянинг бирлиги уларнинг мувофиқлашган ҳолда ривожланишини тақозо этиши билан тавсифланади. Шу билан бирга, АСМ такрор ишлаб чиқаришининг хусусиятлари кўп жиҳатдан унинг асосий бўғини бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши жараёни билан белгиланади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёни ўз маромига эга бўлиб, биологик жараёнлар, яъни ўсимликларнинг ва чорва молларининг ривожини, табиий-иқлим шароити билан боғлиқдир.

Демак, аграр муносабатлар қишлоқ хўжалиги тармоғининг асосий омилли — ер билан боғлиқ бўлган муносабатлардир. Ер ўзига хос хусусиятга эга. Унинг ўрнини бошқа омил боса олмайди.

Фан ва техника ютуқлари деҳқончилик ва чорвачиликдаги табиий маромга таъсир кўрсатишга имкон беради, лекин бу жараёнларнинг кетишини батамом ўзгартира олмайди.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос мароми, ўз навбатида, АСМнинг қайта ишловчи ва бошқа соҳа тармоқларини ривожлантиришга таъсир этади. Деҳқончиликдаги такрор ишлаб чиқаришнинг бир қанча хусусиятлари ишларнинг мавсумийлиги билан боғлиқдир. Унда ишлар йил давомида узлуксиз олиб борилмайди. Бу ҳол ходимларнинг иш билан бандлиги ва уларнинг меҳнاتини сарфлашда меҳнатга ҳақ тўлаш ва зарур даражада даромад билан таъминлаш каби муаммоларни келтириб чиқаради. Бу муаммоларни ҳал этишда маҳсулотларни қайта ишлашни бевосита қишлоқ жойларнинг ўзида ташкил қилиш, турли майда саноат корхоналарини, ёрдамчи хўжалик тармоқларини ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга. Бу тадбир иш билан бандликни таъминлаш билан бир қаторда маҳсулот нобудгарчилигини камайтиради, унинг сифатини яхшилайдди.

Қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида, айниқса, деҳқончиликда меҳнат сарфи билан маҳсулот олиш ўртасида вақт жиҳатидан узилиш мавжуд, яъни маблағ деярли бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум даврдагина олинади. Шу муносабат билан меҳнатга ҳақ тўлашда, иш ҳақини ва моддий рағбатлантиришни ишнинг сифати, ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан боғлашда ўзига хос муаммолар юзага келади. Бу муаммоларни бартараф этиш ёки юмшатишнинг турли шакллари мавжуд, хусусан кооперативлар, ижарачилар, фермер хўжаликларини ривожлантириш, шунингдек, давлат хўжалигида меҳнатни ташкил этиш ва унга ҳақ тўлашнинг илгор усуллари жорий этиш ва шу кабилар.

Қишлоқ хўжалигида такрор ишлаб чиқариш фондлари, кўпроқ уруғлик, озиқа, чорва моллари ва шунга ўхшашлар ҳисобидан ташкил этилмоқда. Бу такрор ишлаб чиқариш маромининг навбатдаги босқичига кенг миқёсلى таъсир этиб, уни капитал таллаб тармоққа айланттирди, ишлаб чиқариш потенциалини кенгайттирди ва меҳнат унумдорлиги суръатларини ўсттирди. Айни вақтда қишлоқ хўжалиги нисбатан майда капиталлар қўйиладиган соҳа бўлиб қолди.

Ишлаб чиқариш ва капиталнинг тўпланиш даражаси жиҳатидан қишлоқ хўжалиги саноатдан орқада қолмоқда. Бунга аввало, қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусияти туфайли корхоналарнинг мақбул миқёси анча кичиклиги сабаб бўлмоқда, холбуки кўпингина мамлакатларда йирик корхоналар билан бир қаторда кўп сонли деҳқон-фермер хўжаликлари сақланиб келмоқда. Улар асосан фермер ва унинг оила аъзолари кучи билан юритилади. Бироқ, хўжалик мавқеи йирик фермерлар қўлида.

Қишлоқ хўжалигида ҳам халқ хўжалигининг бошқа тармоқларида амал қиладиган умумий иқтисодий қонуилар амал қилади. Лекин уларда тармоқнинг алоҳида хусусиятлари ҳисобга олинган. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда асосий ишлаб чиқариш воситаси ер ҳисобланади. Бошқа ишлаб чиқариш воситаларига солиштирилса, ер эскирмайди, балки тўғри фойдаланилса, унинг сифати яхшиланиб боради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари сифатида тирик идораизмлар, яъни ҳайвонлар ва ўсимликлар қатнашади. Улар эса биологик қонуниятлар асосида ривожланади. Демак, такрор ишлаб чиқаришнинг иқтисодий жараёни тирик идораизмларнинг табиий ривожланиш жараёни билан узвий боғлиқ. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш жараёни йирик майдонларда амалга оширилади ва турли иқлим зоналари бўйича ёйилган. Пировард натижалар қўлланилган ресурслар миқдори ва сифатини эмас, балки кўпинча ишлаб чиқариш амалга ошириладиган аниқ шароитларга боғлиқ бўлиб қолади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг худудий жойлашуви ишлаб чиқарилган маҳсулот (буғдой, кртошка, қанд лавлагин, сут, гўшт ва ҳоказо)ни ҳам, техника ва моддий ресурслар (ёқилги, иссиқлик-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар)ни ҳам танишини қийинлаштиради.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, унда яратилган маҳсулот кейинчалик ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этади. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш воситаси сифатида уруғлар ва экин материаллари

(буғдой, картошка ва ҳоказо), см-хашак ҳамда ҳайвонлар подасини қайта тиклаш ва кенгайтириш учун поданинг катта қисми қўлланилади. Буларнинг барчаси иншоотлар ва ишлаб чиқариш вазифасидаги объектлар (молхона), см-хашак, уруғ ва экиш материаллари омборлари ва ҳоказоларни қуриш учун қўшимча моддий ресурсларни талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигининг энг муҳим хусусияти — ерда иш даври маҳсулот ишлаб чиқариш даври билан бир-бирига мос келмаслигидир. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш даври инсон меҳнати остида амалга ошириладиган жараёни (ерни ҳайдаш, ишлов бериш, экиш, ўсимликларни парваришлаш, ҳосилни йиғиб олиш ва ҳоказо) вақтлари ва табиий омилларнинг бевосита таъсири остида амалга ошадиган (ўсимликларнинг униши, ўсиши, ҳосилга кириши ва ҳоказо) вақт тўпламидан иборат.

Ишлаб чиқариш даври ва иш даврining мос келмаслиги қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлигини асослайди. Мавсумийлик ишлаб чиқаришни ташкил этиш, техника, меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва охир-оқибатда бутун тармоқ самарадорлигига сезиларли таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигида меҳнат тақсимоти, унинг тақозосига кўра, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш халқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, хусусан, саноатдагига нисбатан бошқача тарзда юз беради. Ер, меҳнат ва моддий ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадида бу ерда ўсимликшунослик тармоғини чорвачилик тармоғи билан ҳамда ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хунармандчиликни ривожлантиришининг оқилона мувофиқлигига эришиш лозим. Ижтимоий меҳнат тақсимотини такомиллаштиришда алоҳида ҳудудларнинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олиш зарур.

Қишлоқ хўжалигининг энг асосий хусусиятларидан бири, шубҳасиз, техникадан фойдаланиш даражаси ва шароити ҳисобланади. Одатда, ишлаб чиқариш воситалари (машиналар, комбайнлар, қишлоқ хўжалиги техникаси) ҳаракат қилиши, меҳнат предметлари эса (ўсимликлар) бир жойда туришидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалигининг техник таъминланганлиги саноат тармоғидан кескин фарқ қилади. Саноат тармоғига нисбатан энергетик ресурсларга бўлган умумий эҳтиёж бу соҳада жуда юқори. Қишлоқ хўжалигининг ҳудудий тарқоқлиги ва мавсумий характердалиги техника ва асосий ишлаб чиқариш воситаларига бўлган эҳтиёжни оширади.

Қишлоқ хўжалигининг ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларида меҳнат жараёнини ташкил қилиш турлича амалга

оширилади. Бу ерда ижрочи саноатдаги каби доимий иш ўрнига эга бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш жараёнида йил фасли ва ўсимликнинг ўзига хос хусусиятларига қараб дала ишчиси ва механизаторлар турли хил ишларни бажаришади. Механизатор барча машина ва агрегатларда ишлай олиши керак, деҳқон эса уруғлар ва экиш материалларини тайёрлаш, ўсимликларни парвариш қилиш, тайёрлаш, ҳосилни йиғиб олиш жараёнидаги барча ишларни бажара олиши лозим. Бунда ишнинг тури ҳар куни эмас, балки шароитдан келиб чиқиб, муайян бир иш куни давомида ўзгариши ҳам мумкин.

Қишлоқ хўжалигининг саноат тармоқларидан ажралиб турувчи бу каби хусусиятлари моддий-техника базасини шакллантириш, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда ҳисобга олинishi зарур.

1.3. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичлари

Ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалиги ривожланишини янада жадаллаштиришнинг энг долзарб муаммоларидан бири тармоқ самарадорлигини оширишдир. Ишлаб чиқариш самарадорлиги мураккаб иқтисодий категория бўлиб, унда иқтисодий қонунларнинг ҳаракатлари ўз ифодасини топади ва корхона фаолиятининг муҳим томони — натижавийлиги юзага келади.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини характерлашда натурал ва қиймат кўрсаткичлари тизимидан фойдаланилади. Самарадорликнинг натурал кўрсаткичлари қишлоқ хўжалиги ўсимликлари ҳосилдорлиги ва ҳайвонлар маҳсулдорлиги ҳисобланади. Натурал кўрсаткичлар қиймат кўрсаткичларни: ялпи ва товар маҳсулот, ялпи ва соф даромад, фойда ва ишлаб чиқариш рентабеллигини (1-чизма) ҳисоблашда асос саналади.

Ялпи маҳсулот — маълум давр мобайнида яратилган барча қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг пулдаги ифодаси, товар маҳсулот эса, сотилган маҳсулотдир.

Ялпи даромад (ЯД) — ялпи маҳсулот (ЯМ) қиймати билан ундаги моддий сарфлар (Мс) орасидаги фарқдир:

$$ЯД = ЯМ - Мс$$

Соф даромад (СД) ялпи маҳсулот қийматидан ишлаб чиқариш харжатлари ёки унинг таннархини айириб ташлаш йўли билан аниқланади:

$$CD = YM - Tm$$

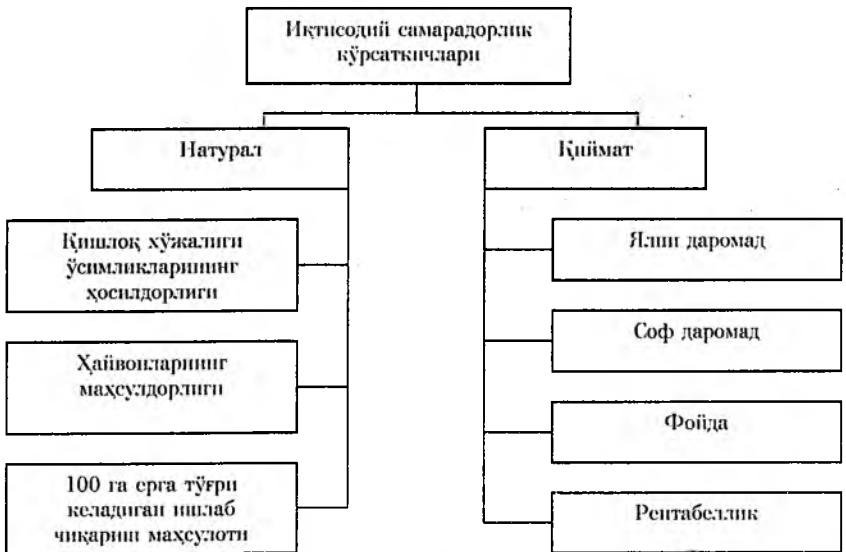
Соф даромад ҳажмини ялпи даромад қийматининг иш ҳақиға тўловини (Xu) айириб ҳам ҳисоблаш мумкин:

$$CD = YD - Xu$$

Иқтисодий адабиётларда яратилган (T) ва реализация қилинган (T'') соф даромад фарқланади. Соф даромаднинг реализация қилинган қисми корхона фойдаси ҳажмига тўғри келади. Демак, агар соф даромадни ялпи маҳсулотни тақсимлаш орқали топадиган бўлсак, унда фойда (Φ) маҳсулотни сотишдан келадиган тушум (Tc) билан унинг тўлиқ таннархи (Tc) айирмаси сифатида ҳисобланади.

$$\Phi = Tc - Tk$$

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг иқтисодий самарадорлигини умумлаштирувчи натижа рентабелликдир. Рентабеллик даражаси (P) фойданинг маҳсулотнинг тўлиқ (тижорат) таннархига нисбатан %даги қиймати сифатида ҳисобланади. Бу кўрсаткичлар бутун қишлоқ хўжалигининг самарадорлигини характерлашда ҳам, тармоқ самарадорлигини ифодалашда алоҳида маҳсулот бўйича ҳам қўлланилади.

1-чизма. Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги кўрсаткичлари.

1.4. АСМда самарадорликни ошириш муаммолари

АСМ моддий-техника базаси соҳага старли аҳамият берилмаганлиги, техника, ўғит, капитал маблағлар кам ажратилганлиги туфайли ҳозирги ҳолатга тушди. Чунончи, кейинги йилларда АСМга халқ хўжалигига сарф этилган капитал маблағларнинг 30-32%и ажратилган.

Агросаноат ишлаб чиқариши самарадорлиги пастлиги, ривожланмаганлигига асосий сабаблардан бири АСМнинг алоҳида соҳаларини моддий-техника билан таъминлаш жараёнидаги номуносиблик, соҳа тармоқларининг алоҳида маҳкама ва вазирликларга бўйсунishi, улар ўртасидаги ўзаро номувофиқ алоқани бартараф этиш учун тармоқлараро ягона такрор ишлаб чиқариш ни ривожлантириш занжирининг йўқлигидир. Масалан, сақлаш ва қайта ишлаш саноати ривожланмаганлиги, қуввати пастлиги натижасида ҳар йили ўртача стиштирилган гўштининг-15, сутнинг-20, мева, сабзавот ва картошканинг 40%га яқини, дон ва пахта-нинг 10%дан ортиги ероф бўлмоқда.

Бунинг асосий сабаби шундаки, соҳа тармоқлари ўртасидаги алоқалар ўзаро иқтисодий манфаатдорлик асосида йўлга қўйилмаган, моддий-техника базаси старли даражада ривожлантирилмаган. Чунончи, қишлоқ хўжалиги корхоналари билан қайта ишлаш саноат корхоналари моддий-техника базаси ўртасидаги нисбат 1970 йилда 5:1 бўлган бўлса, 1993 йилга келиб 10:1ни ташкил этди. Бундан ташқари қишлоқ хўжалигига стказиб бериллаётган машина, трактор ва бошқа техника воситаларининг, минерал ўғитларнинг сифати паст. Шу сабабли ўз миқдорига нисбатан қутилган самарани бермаяпти. Уларнинг самарадорлиги пастлигига трактор ва техникаларга техник хизмат кўрсатиш, уларга эҳтиёт қисмларни стказиб бериш, жорий таъмирлаш ишларини амалга оширувчи корхоналар старли даражада ривожланмаганлиги ҳам сабаб бўлмоқда.

АСМ хўжалик механизми такрор ишлаб чиқариш жараёнида экологик жиҳатдан зарарли техника ва материаллар ишлаб чиқариш ҳамда ишлатишга қарши маъмурий ва иқтисодий тўсик йўқлиги сабабли, тупроқ таркибига салбий таъсир қиладиган оғир ва зарарли трактор ва техника воситаларини стказиб бериш тўхтатилган.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш натижалари об-ҳаво ва иқлим шароитларига қараб, йиллар бўйича ўзгариб туради. Шу сабабли, бу соҳада такрор ишлаб чиқаришнинг бир маромда кечишини таъминлаш кўпинча фондларни барпо этиш ва сақлаб туришни талаб этади. Шунинг учун фавқулодда ҳолларда ишлатиш учун озиқа, уруғлик ва иш ҳақи

захира фондларини ташкил этиш лозим. Кейинги 30-40 йиллар ичида ривожланган мамалакатлар қишлоқ хўжалигида кўплаб ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришлар рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ҳозирги замонавий техникаси ва биология фани ютуқларини қўллашга асосланган индустриал товар ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи саноат тармоқларини тегишли савдо бўғимларини бирлаштирувчи ягона агробизнес - агросаноат мажмуи тизимига бирлашиб, интеграциялашди.

Бозорни бошқариш, дастлаб бевосита юқори пировард натижаларга эришиш — қишлоқ хўжалиги ва агросаноат мажмуи таркибидаги бошқа тармоқлар ўртасида баланслашган мутаносибликни ўрнатишдир. Шу муносабат билан давлат бошқарув идоралари ва агросаноат таркибидаги хўжалик (корхона, ташкилот) лар ишчи аппарати ходимларининг барча бошқарув босқичларидаги ўрни ортиб борди. Бозор муносабатларини тартибга солиш режали тақсимот тизими шароитида ишлаб чиқаришни бошқаришга нисбатан мураккаб. Шунинг учун бошқариш идоралари замонавий вазифа ва талабларга мос келадиган ташкилий тузилма ва мутахассислар таркиби бўйича жавоб бермоғи, раҳбар ходимлар ишчанлик ва малакавий қобилиятлари туфайли иқтисодий субъектлар фаолиятини мувофиқлаштириш муаммоларини счиш санъатига эга бўлмоғи лозим.

Давлат бошқарув идораларининг агросаноат мажмуида хўжалик механизмини тартибга солишдаги роли бевосита иқтисодий дастаклар ва моддий рағбатлантириш орқали ўсиб боради. Таъкидлаш жоизки, давлат томонидан бошқаришни тартибга солиш, назаримизда, маълум вазифадан ташкил топмоғи лозим. Улар қуйидагиларда иборат:

- бюджет, кредит ресурсларидан ва давлат томонидан хўжаликларга бериладиган ёрдам маблағларидан оқилона фойдаланиш;

- қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлар ўртасидаги баҳолар мутаносиблигини сақлашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш;

- республика ва унинг минтақалари бўйича озиқ-овқат фондини яратиш, қишлоқ товар ишлаб чиқарувчилари учун маркетинг хизматини ташкил этиш;

- самарали инвестиция, инновация ва институционал сиёсатни олиб бориш.

Ҳозирги пайтда агросаноат мажмуини бошқаришда қатор камчиликлар мавжуд, Хусусан:

- агросаноат ишлаб чиқаришини тартибга солишда айниқса, тармоқлараро муносабатларга таъсир этишда ва қишлоқ хўжали-

ги ҳамда саноат тармоқлари ўртасидаги эквивалент алмашувида давлатнинг иштирок этмаётганлиги;

- ислохотларни жорий этишда минтақавий хусусиятлар ва мавжуд қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш тузилмаси ҳисобга олинмаётганлиги;

- аграр соҳани қайта ташкил этишда ижтимоий омилларни, хусусан, меҳнатга қобилиятли ходимларни иш билан таъминлашга қаратилган тадбирларнинг ҳаётга секин жорий этилаётганлиги.

Хориж ва мамлакатимизда тўпланган тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, бозорнинг шаклланиш жараёни ўсиб бориши билан хўжалик субъектлари томонидан иқтисодий ёнбоқариш омилларининг аҳамияти ҳам ортиб боради. Қўпгина мамлакатлар тажрибаси шундан далолат берадики, бозор муносабатлари ривожланиши билан давлатнинг агросаноат тизими ва унинг алоҳида тармоқларига мақсадга мувофиқ равишда таъсир этиш зарурати сақланиб қолади.

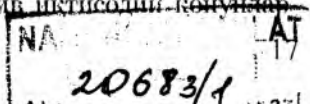
Бозор иқтисодига ўтишнинг ҳозирги босқичида республика-миз аграр соҳасини бошқаришда давлат бошқаруви-нинг аҳамияти катта. Шунинг учун давлат идоралари хўжалик ишларига ара-лашмаслик сийсатидан чекиниб, аграр соҳани ва агросаноат мажмуи бошқа тармоқларини ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб бермоғи лозим.

Таъкидлаш жоизки, қўшимча моддий, меҳнат ва молия ресурсларини жалб қилмасдан, фақат бошқариш тизимини ташкил этишни тартибга солиш орқали катта самарага эришиш мумкин. Агросаноат мажмуи тизимини ташкил этишнинг муҳим шarti, бу жараёни мақсадга мувофиқ режали ва изчил давом эттиришдир.

1.5. «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодий ёнбоқаришнинг предмет ва вазифалари, тадқиқот усуллари»

Қишлоқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бири мамлакат аҳолисини озиқ-овқат, қайта ишлаш саноатини эса зарур қишлоқ хўжалиги хомашёси билан таъминлашдир. Ушбу масалани ҳал этиш келажакда тармоқни интенсифлаштириш, фан-техника тараққиётини жадаллаштириш, иқтисодий муносабатларни тақомиллаштириш, турли хил мулкчилик ва хўжалик юритишнинг турли шакллари-ни ривожлантириш билан боғлиқдир. Хўжалик юритишнинг илмий асосланганлик даражасини юксалтириш, ишлаб чиқариш-ни бошқаришда ташаббускорлик ва фаолликни кучайтиришнинг асо-сий шarti қишлоқ хўжалиги мутахассисларини иқтисодий жиҳат-дан тайёрлаш ҳисобланади.

Шу сабабдан, «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисоди-учети» фанининг асосий мақсади объектив иқтисодий қонунлар

нинг фаолият кўрсатиш ҳамда қишлоқ хўжалигида амал қилиш шаклларини ўрганишдир. Бунда у иқтисодий йўналишдаги борча фанлар каби қишлоқ хўжалиги тармоғидаги ишлаб чиқариш муносабатларига моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа соҳалари билан ўзаро боғлиқликда қарайди, табиий, техник ва бошқа аралаш фанлардаги тадқиқот натижаларига эътибор қаратади.

Иқтисодиёт деганда, кенг маънода, кишиларнинг ишлаб чиқариш жараёнида қиришадиган ижтимоий муносабатлари йиғиндиси тушунилади. Тармоқ иқтисодий фанлари (саноат иқтисоди, транспорт, қурилиш, савдо, қишлоқ хўжалиги ва бошқалар) умумий иқтисодий қонуниятларнинг халқ хўжалиги тармоғида амал қилиш хусусиятларини ўрганади.

«Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти» фан сифатида объектив иқтисодий қонунларни ҳамда уларнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида амал қилиш шаклларини ўрганади. Қишлоқ хўжалиги бўйсунадиган иқтисодий қонунлар объектив характерга эга ва инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда амал қилади. Умумий иқтисодий қонунлар томонидан бошқарилган ҳолда қишлоқ хўжалиги иқтисоди ушбу қонунларнинг аниқ бир шароитларда амал қилиш хусусиятларини очиб беради, улардан хўжаликлар амалиётида фойдаланиш услубларини ишлаб чиқади.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий қонунлар тизими - қиймат қонуни, меҳнат унумдорлигининг ўсиш қонуни, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонуни, жамғариш қонуни амал қилади. Улардан буни билган ҳолда фойдаланиш аҳолининг ўсиб бораётган талабининг қондиришга, жамиятнинг барча аъзоларини ҳар томонлама эркин ривожлантиришга йўналтирилади.

«Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти» фани бу жараёнга фаол аралашиб, амалий хулосалар чиқаради ва асосий иқтисодий қонунлардан АСМни ривожлантиришда фойдаланиш усулларини ишлаб чиқади. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш жараёнидаги ҳаракати ва ишлаб чиқариш билан ўзаро муносабатларни ўрганади, қишлоқ хўжалиги иқтисодининг муҳим вазифаси бўлган қишлоқ хўжалиги машина ва ускуналари, агро-техник тадбирлар самарадорлигини аниқлаш жараёнларини ташкил этади.

Бозор муносабатларини ривожлантириш шароитида иқтисодий фанларда «тармоқ иқтисоди» тушунчаси билан бирга «экономик» тушунчаси ҳам кенг ишлатилмоқда. Иқтисодий қонуларни ўрганиш нуқтаи назардан, «моддий ресурслардан фойдаланиш» ва «аҳоли эҳтиёжларини қондириш» тушунчалари бир-бирига яқин, лекин айнан бир хил эмас. Иқтисодиёт халқ хўжалиги тармоқларининг (шу жумладан, қишлоқ хўжалигининг ҳам) моддий ишлаб чиқаришдаги бошқа соҳалар билан ўзаро ишлаб чиқариш муноса-

батларини ўрганади. Экономикс, К.Макконселл ва С.Брюларнинг ифодаланишча, инсонларнинг чекланган ресурслар оламида моддий бойлик ва хизматларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнидаги хулқ-атворини ўрганади. Экономикснинг асосини қуйидаги икки фундаментал ҳақиқат ташкил этади:

- жамиятнинг моддий эҳтиёжлари чексиз ва қондирилмайдиган;

- иқтисодий ресурслар, яъни товар ва хизматлар учун воситалар чекланган.

Шу жиҳатдан мутлақ моддий фаровонликка эришиб бўлмайди. Инсоннинг моддий эҳтиёжларини максимал даражада қондиришга эришиш мақсадида чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланиш вариантларини қидириш «Экономикс» фанининг предметиға киради.

«Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» курсини ўрганишда технологик («Ершунослик», «Ўсимликшунослик», «Агроклим», «Мелиорация», «Механизация ва электрлаштириш», «Чорвачилик», «Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш», «Сабзавотчилик», «Боғдорчилик» ва бошқалар) ҳамда иқтисодий («Математика», «Сиссатшунослик», «Иқтисодиёт назарияси», «Қишлоқ хўжалигида режалаштириш ва истиқболлаш», «Ишлаб чиқариш кучларини жойлаштириш», «Ҳисоблаш техникаси ва компьютер технологиялари», «Информатика», «Статистика», «Меҳнатни муҳофаза қилиш ва нормалаштириш», «Бухгалтерия ҳисоби») фанлар бўйича билимларни чуқур ўзлаштириш муҳим роль ўйнайди. Айни вақтда «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» тармоқ фани сифатида иқтисодий йўналишдаги қуйидаги фанларни ўрганиш учун асос яратади: «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини ташкил этиши», «Хўжалик фаолияти таҳлили», «Иқтисодий-математик усуллар», «Молиялаштириш ва кредитлаштириш», «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини бошқариш», «Халқаро иқтисодий муносабатлар», «Тадбиркорлик», «Қишлоқ хўжалиги бозорлари» ва ҳоказо.

Ҳақиқатни билиш усуллари фanning усулларини ташкил этади. «Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти» фани асосини диалектик усул ташкил этиб, бунда узлуксиз ҳаракат ва ўзгаришлар шароитида жараёнини ривожланиши ўрганилади ва ҳар бир ҳодиса ягоналик ва қарама-қаршиликлар (эски ва янги) ўртасидаги курашнинг ифодалайди. Катта ҳажмдаги иқтисодий материалларни таҳлил қилишда иқтисодий тадқиқот усулларидан, чунончи, статистик (корреляция, дисперсия, индекс, регрессия), монографик, иқтисодий-математик, график, ўлчов-конструктив, тажрибавий, абстракт-мантикий ва бошқа усуллардан фойдаланилади.

Қисқача хулосалар

Агросаноат интеграцияси, яъни қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи корхоналар, маҳсулотни қайта ишловчи, истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқларнинг ўзаро ҳамкорликда, боғлиқ ҳолда ишлаб чиқаришни ривожлантириш — АСМ вужудга келиши ва ривожланишининг асосий негизи ҳисобланади. Аграр секторнинг ҳиссаси эса 1995 йил 1 январида мамлакатимизда ишлаб чиқарилган (умумий овқатланиш ва шунга ўхшашлардан) ялпи ички маҳсулотнинг ортиқроғи, халқ хўжалигида банд бўлган аҳолининг 37 %и тўғри келади.

Қишлоқ хўжалигининг кўпгина тармоқларида, айниқса, деҳқончиликда меҳнат сарфи билан маҳсулот олиш ўртасида вақт жиҳатидан узилиш мавжуд, яъни маҳсулот деярли бутун йил давомида сарфланади, маҳсулот эса маълум даврдагина олинади.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. АСМ соҳалари қандай ташкил этилади?
2. АСМ ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари нималарда намоён бўлади?
3. АСМ инфратузилмасининг турлари ва моҳияти нималардан иборат?
4. АСМда хўжалик юритишнинг қандай янги шакллари мавжуд?

Асосий адабиётлар

1. Абдувоҳидов А. Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тараққиёт. «Иқтисод ва ҳисобот», 10-сон. - Т., 1997.
2. Ваҳобов А., Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон. - Т., 1997.
3. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. «Иқтисод ва ҳисобот», 10-12-сонлари. - Т., 1995.

ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МОҲИЯТИ, ТАРКИБИ ВА ТУРКУМЛАШТИРИЛИШИ

2.1. Қишлоқ хўжалигидаги инфратузилманинг моҳияти ва аҳамияти

Агросаноат ишлаб чиқаришининг пировард натижалари фақат қишлоқ хўжалиги ривожланиш даражасига эмас, балки унинг хизмат кўрсатиш тармоқларига ҳам боғлиқдир. Ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши билан қишлоқ хўжалигида моддий-техника ресурслари, керакли хомашё ва ёрдамчи материаллардан фойдаланиш ҳажми ҳам ошади. Хўжаликларнинг электрэнергияси, транспорт, алоқа воситаларига, маҳсулотни сақлаш жойларига талаб ошади. Қишлоқ хўжалигининг таъмирлаш-техник хизматига, моддий-техника таъминоти ташкилотларига, муҳандислик, зооветеринария, агрокимё хизмати ва бошқа хизматларга боғлиқлик даражаси ўсади. Бу жараёнда самарали фойдаланиш ва истисмолчига етказиб беришни таъминлайдиган ташкилот ва тармоқларнинг ривожланиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бундай тармоқлар ва хизматларни иқтисодийда инфратузилма дейилади.

Инфратузилма — ижтимоий ва иқтисодий ишлаб чиқариш учун нормал шарт-шароитларни таъминловчи тармоқ ва саноат мажмуидир. У ишлаб чиқариш, технологик, иқтисодий ва ташкилий алоқалар жараёнида вужудга келадиган реализация орқали АСМнинг самарали ишлашини таъминлайди. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг бўлинмас қисми ҳисобланади. У корхонанинг самарали фаолиятини таъминлайди ва АСМнинг пировард маҳсулотни миқдоран кўп ва сифатан юқори бўлишига йўналтирилган. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ялпи ишлаб чиқарилиши пировард натижада тармоқнинг ишлаб чиқариш фондлари, айланма маблағлари, меҳнат ресурслари билан таъминланганлик даражаси билан бирга хизмат қилувчи ишлаб чиқаришнинг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Улар орасида агрокимё, зооветеринария, консультация хизматларига катта эътибор берилади.

Инфратузилма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсифлаштириш ва самарадорлиги ўсишининг муҳим омилли ҳисобланади. Хомашё, материал ва тайёр маҳсулотнинг ўз вақтида олиб келиниши хўжалик айланмасида бўлган ресурс ҳажмини белгилайди. Саноатлаштириш, кимёлаштириш, мелiorация ва ишлаб чиқаришнинг бошқа асосий омиллари тез суръатда ўсишига нафақат қишлоқ хўжалиги учун ишлаб чиқариш

маблағларининг миқдоран ўсиши ҳисобига, балки маблағ ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган хизмат тизими ташкил этилиши ҳисобига ҳам эришлади. Бозор муносабатлари ривожланган шарт-шароитда инфратузилманинг тармоқ ва ишлаб чиқариш вазифалари ҳам ўзгаради. Бу ерда қишлоқ хўжалигининг материал, ресурслар, техника билан таъминоти йўқ. Мавжуд бўган хизматлар базасида АСМ корхоналарига моддий ресурсларини реализация қилладиган ҳиссадорлик жамиятлари ва ширкатлар вужудга келмоқда.

Моддий ишлаб чиқариш инфратузилмасининг асосий мақсади қишлоқ хўжалиғи корхоналарини ишлаб чиқаришига хизмат қилиш вазифасидан босқичма-босқич озод этишдан иборат. Инфратузилма ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш ва қишлоқ хўжалигининг асосий маҳсулотлари сифатан юқори бўлиши учун шарт-шароитлар яратишга йўналтирилган. Мустақил равишда шровард маҳсулотни ишлаб чиқармайдиган тармоқ ва хизматлар маълум миқдорда бутун ишлаб чиқариш самарадорлиғига таъсир этади. Инфратузилма АСМ учун кадрлар тайёрлаш, уни ишчи кучи билан таъминлашга ёрдам беради.

Инфратузилмага кирадиган тармоқлар ишлаб чиқариш жараёнига бир хилда таъсир кўрсатмайди ва жамият ишлаб чиқаришида ўзига хос ўрин эгаллайди. Шу туфайли инфратузилма тармоқларини асосий кўрсаткичлари бўйича туркумлаш муҳим амалий аҳамиятга эга. Инфратузилма туркумланиши алоҳида элементлари билан бирга бутун тармоқларининг жамият ишлаб чиқариш тизимидаги ўринларини белгилашга ёрдам беради. У тармоқлараро алоқаларни ўрганишга ва асосий ишлаб чиқариш билан хизмат кўрсатиш тармоқлари орасида оптимал мувозанатни белгилашда кўмаклашади.

Инфратузилма элементларининг характерини кўп томонлама ҳисобга олган ҳолда уни конкрет хусусияти бўйича туркумлаш мумкин эмас. АСМ инфратузилмаси элементларини қўидаги тўрт хусусияти орқали туркумлаштириш мумкин (2-чизма).

- ишлаб чиқариш жараёнига таъсирни даражаси билан;
- ҳудудий;
- тармоқ;
- функционал йўналтирилганлиги бўйича.

АСМ инфратузилмасини ишлаб чиқариш жараёнига таъсирни даражаси бўйича қўидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин:

- ишлаб чиқариш;
- иктымолӣ.

Иқтисодий самарадорлик. Ишлаб чиқариш инфратузил-

маси нқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткичи объектлар ишлаб чиқариши харажатларининг ўз-ўзини қоплаши ҳисобланади. У қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$K_{и} = \frac{K \text{ ёки } B}{M_{и}}$$

Бу ерда: $K_{и}$ – ишлаб чиқариш инфратузилмасига кетган харажатларнинг ўз-ўзини қоплаши;

K ёки B – қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг қиймати;

$M_{и}$ – ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ишлаб чиқаришга кетган моддий харажатлари.

2-чизма. АСМ инфратузилмаси элементларининг туркумлигини

Худудий хусусияти ва ишлаб чиқаришга хизмат кўра-
тиш бўйича тармоқлар қуйидагиларга бўлинади:

- инфратузилманинг халқ хўжалиги тармоқлари;
- худудий тармоқлар;
- онокрет корхонада маҳаллий ёки ишлаб чиқариш тар-
моқлари.

Халқ хўжалиги инфратузилмаси бутун халқ хўжалигининг
самарали ишлашига хизмат қиладиган тармоқ ва хизматлар-
дан иборат. Шундай қилиб, у ягона энергетик, транспорт, алоқа
tizimлари буюк инфратузилма мажмуи ҳисобланади; халқ хў-
жалигининг электрэнергиясига, почта, телеграф ва транспорт
алоқларига бўлган талабини қондиришга йўналтирилган.

Худудий инфратузилма алоҳида иқтисодий районларнинг
ривожланиш ва худудий ишлаб чиқариш мажмуилари шаклла-
ниши билан боғлиқ.

Локал ёки ишлаб чиқариш инфратузилмаси алоҳида кор-
хоналарнинг фаолиятини таъминлайдиган элемент ва ишлаб
чиқаришдан иборат. Локал инфратузилмага ички хўжалик ва
хўжаликлараро йўл қурадиган ташкилот мисол бўла олади.

Тармоқ хусусиятлари бўйича инфратузилма тармоқлара-
ро инфратузилма ва тармоқ ички инфратузилмасига бўлинади.
Тармоқлараро инфратузилма халқ хўжалигининг қўлгина тар-
моқларига хизмат қилишга йўналтирилган. Тармоқ ички инф-
ратузилмаси эса конкрет тармоқнинг ишлашига ёрдам беради.

Функционал йўналтирилганлик бўйича АСМ инфратузил-
масида иккита соҳани кўриш мумкин: бевосита қишлоқ хўжа-
лигига хизмат қилувчи соҳа ҳамда пиробард маҳсулот истеъ-
молчига стиб боришини таъминлайдиган соҳа. Биринчи соҳа
машина таъмир-таъминоти тармоғи, транспорт-мелиоратив, сув
таъминоти ташкилотлари, агрономия, ветеринария, информация
хизматлари, моддий-техника таъминоти ва электрлаштириш
tizimларидан, иккинчи соҳа эса маҳсулотни тайёрлаш, ташиш,
сақлаш ташкилотларидан иборат. АСМ нормал ишлашини тур-
ли қадоқлаш материалларининг старли миқдорсиз таъминлаш
мумкин эмас.

2.2. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иқтисодий моҳияти

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш маб-
лағлари ҳамда уларнинг узоқ муддат ишлашини таъминлайди-
ган тармоқларни ўз ичига олади. Ишлаб чиқариш инфратузил-
маси таркибига бевосита қишлоқ хўжалигига хизмат қилувчи

тармоқлар киради; ишлаб чиқаришга йўналтирилган транспорт, таъмирлаш устахоналари, омбор хўжаликлари, коммуникация тизими ва телерадио, алоқа, электроэнергия узатиш линиялари, техник хизмат станциялари, илмий — ишлаб чиқариш лабораториялари, ҳисоб маркалари. Бундай хизматларга ўсимлик муҳофазаси, агротехника, ветеринария, техник таъмир, юридик ва бошқа хизматлар киради (3-чизма).

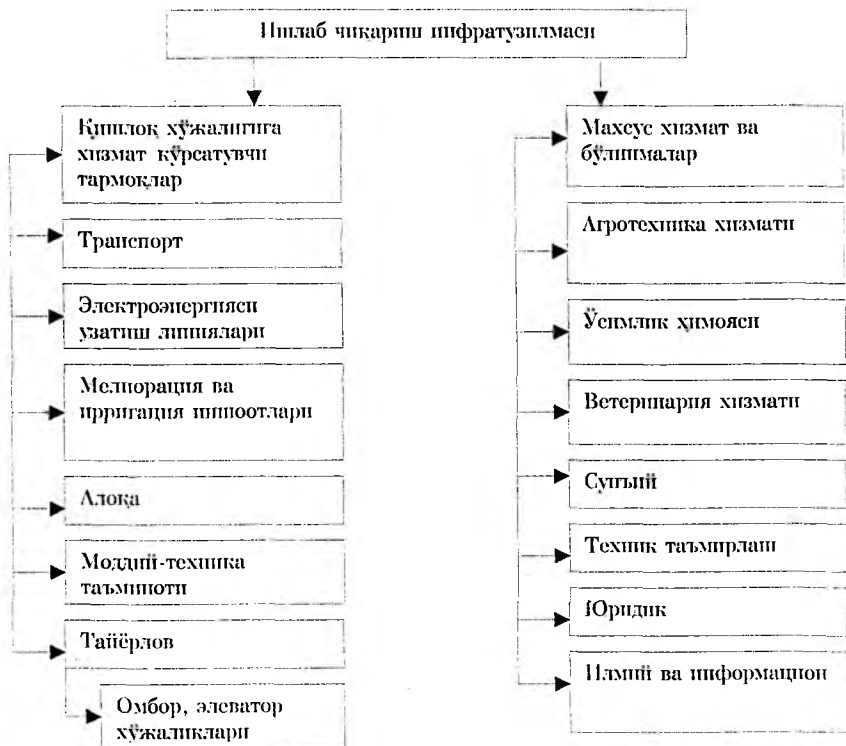
Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг шаклланишига кўпгина омиллар таъсир этади. Уларнинг ичида тупроқ-иқлим шароити, ҳудуд рельефи, сув билан таъминланиши, ер ҳудуди конфигурацияси, йўл ҳолати, корхонанинг жойлашиши, ишлаб чиқариш объектларининг жойлашиши, қўлланилаётган технологиялар, ишлаб чиқариш ихтисослашиши ва концентрациялашиш даражасига алоҳида эътибор берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида солиқ иттифоқ давридагига қараганда ҳозирги вақтда алоқанинг ўрни ва аҳамияти жуда муҳимдир. Чунки, хўжаликларнинг аксарият қисми ўзи етиштирган маҳсулотларнинг давлат буюртмасидан ташқари қисмини хоҳлаган ташкилот, фирмага ёки бозорда сотиши мумкин. Шу билан уларнинг бозор конъюнктурасини ўрганиши ёки баҳо тизими ўзгариб туришидан хабардор бўлишида, алоқа тизимининг энг замонавий ускуналаридан фойдаланишда хўжаликлар етиштирган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ бўлган жараёнларни имкон даражасида ҳал қилишга кўмаклашади.

Алоқа тизимининг яна бир муҳим хусусияти шундаки, бунда хўжаликнинг ички тизимида бўлаётган барча жараёнлардан хабардорлик ҳамда уларнинг муаммоларини ҳал этиш имкони яратилади. Хўжалик ичида фаолият кўрсатаётган барча ускуналар ва механизмларга зарур ҳолатда техник ёки бошқа хизматларни кўрсатишда, алоқа тизимининг ўрни ва вазифаси қанчалик даражада аҳамиятли эканлигини кўриш мумкин.

Хўжаликларнинг сифатли маҳсулот етиштириши ва наслдор чорва моллари билан таъминланишида бозордаги ҳолатни ўрганиш ва бошқа жараёнларда илмий ва ахборот таъминоти ўзига хос ўрин тутади. Бу таъминот орқали янгиликлар қанча тез тарқатилса, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқарувчилари бу янгиликларни шунча тез ўзлаштириши ва жорий этишлари, иккинчидан, улардан фойдаланиб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишлари мумкин. Чунки, пахтани плёнка остига экишнинг жуда кенг ва тез тарқалиши, яъни Андижонда тажриба усулида ўтказилиб, унинг бошқа вилоятларга тарқатилиши ёки ривожланган чет эл мамлакатлари технологиясининг республикамизга келтирилиши, яъни «Марал-125», «Магнум-7240»,

«Кейс-2166» комбайнлари ва тракторларининг қишлоқ хўжалигига жорий этилиши ва уларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги самарали фаолияти шулар жумласидандир.

3-чизма. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг шаклланиши.

Асосий йирик хизмат кўрсатувчи тармоқлардан бири йўл хўжалигидир. Қишлоқ хўжалигида энг кўп тарқалган ва асосий тармоқ автомобиль йўллари ҳисобланади. Тармоқларaro характерга эга бўлган йўллар қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқарилган маҳсулотларни истеъмолчиларгача етказиш каби кенг қўлданли ва салмоқли вазифаларни бажаришади, ички тармоқ характеридаги йўллар эса хўжалик ичидаги барча ички муаммоларни ҳал этишида ўзига хос ўрин тутади. Хўжалик ичидаги йўллар маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган барча

фаолиятларга хизмат қилади. Қишлоқ хўжалигида йўлларнинг жойлашishi, асосий объектларга қулай туриши, асфальтланганлик даражаси ва текислиги ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда ўз таъсирини кўрсатади.

Маълумки, инфратузилманинг энг йирик тармоқларидан бири транспорт хўжалиги ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ҳаракати жарасинини транспортсиз тасаввур қилиш қийин. Бу борада қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатаётган транспортлар фаолияти узоқ даврни ўз ичига олади. Даставвал қишлоқ хўжалигида транспорт вазифасини ўтаб келган иш ҳайвонларидан фойдаланилган.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида хизмат кўрсатувчи техникаларнинг ҳолати ишлаб чиқариш самарадорлигини кўп жihatдан белгилаб беради. Кейинги 5-6 йил ичида мавжуд техникаларнинг бир қисми хизмат муддатини ўтаб бўлган ва ишга яроқсиз ҳолга келиб қолган эди. Республикамиз бўйича 1990-1996 йиллар мобайнида ҳайдов тракторлари 67 %га, пахта териш машиналари 62 %га, тиркамали юк ташувчи транспортлар эса 83 %га камайган. Бу эса, ўз навбатида, ишлаб чиқариш жарасинига салбий таъсир этади.

Етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини нетсе-молтиларгача бўлган узлуксизлигини таъминлашга ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иккинчи йирик тармоғи хизмат қилади. Бу тармоққа маҳсулотларни саралаш, тайёрлаш, сақлаш ва сотиш билан боғлиқ бўлган жарасенлар киради.

Хўжаликларда маҳсулот ишлаб чиқарилгандан сўнг уни саралаш ва тайёрлаш ишлари олиб борилади. Саралашда маҳсулот тарқибдаги озуқа моддалари кўринишига қараб икки гурўҳга бўлинади. Бу эса, ўз навбатида, маҳсулотларни сақлаш учун тайёргарлик кўришга имкон яратади. Чунки саралаш жарасида маҳсулотнинг пишishi даражаси, навii ва турига қараб, сақлаш дастури ишлаб чиқилади. Маҳсулотнинг қисмини қайта ишлашга топшириш, иккинчи бир қисминини эса сақлаш масаласи ҳал этилади.

Маҳсулотларни саралаш ишлари олиб борилмаса, саралаш жарасидаги эътиборсизлик ва камчиликлар туфайли перофгарчиликка йўл қўйилиши мумкин. Сараланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тайёрлаш ишлари уларнинг сифатига катта таъсир кўрсатади. Республикамиз қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотлар орасида асосий пул тушуми пахта, ғалла ва мева-сабзавот маҳсулотлари ҳисобига бўлади. Бу турдаги маҳсулотларга айниқса, мева ва сабзавотларга тез ва соз хизмат кўрсатилса, иккинчи қисми тайёрлов ташкилотларига сотилса, побуд-

гарчиликка йўл қўйилмайди. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида стиштириладиган мева ва сабзавот ҳамда ғалла маҳсулотларини сақлаш, биринчидан, хўжаликларнинг молиявий аҳволини яхшилашга имконият туғдирса, иккинчидан, истеъмолчиларнинг йил давомида доимий талаби қондирилиши мумкин.

Мева ва сабзавотларни сақлаш омборхоналари 2 турга бўлинади:

1. Муваққат (вақтинчалик омборлар);
2. Доимий омборлар.

Муваққат омборлар аҳоли ва чорвачилик мажмуасига яқин жойга қурилади. Унда илдизмевалар ва картошкани сақлаш мумкин. Доимий омборлар сифими 100 тоннадан 30000 тоннагача бўлиши мумкин. Бундай омборларда фаол вентиляция бўлганда маҳсулот яхши сақланади.

Ҳозирги пайтда мева ва сабзавотларнинг газ муҳитини бошқариб сақлаш ривожланган Англия, Франция, Голландия, АҚШ, Германия ва бошқа мамлакатларда кенг қўлланилади. Бунда маҳсулотлар сифати 7-8 ойгача бузилмасдан сақланиши мумкин.

Маълумки, республикамиз қишлоқ хўжалигида ғалла майдонлари ва ҳосили йилдан-йилга ошиб бормоқда. Етиштирилган режадаги ҳосилнинг давлатга сотилганидан қолган қисми хўжалик ихтиёрида бўлади. Унинг бир қисми истеъмол ва уруғлик учун омборхоналарда маълум вақтгача сақланади.

Ҳозирги кунда дон ва дон маҳсулотларини сақлашда 10-15 %гача нобудгарчиликка йўл қўйилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, хўжалик учун зарардир. Дунё миқёсида дон маҳсулотлари 3 тартибда сақланади:

- дон массасини қуруқ ҳолда сақлаш;
- дон массасини совутилган ҳолда сақлаш;
- ҳавосиз жойда сақлаш.

Умуман, қишлоқ хўжалигида етинштириладиган маҳсулотнинг турига караб, уларни сақлаш учун замонавий омборхоналар ва совутгичлар қурилишини ташкил этиш керак.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ўзлари стиштирган маҳсулотларни сотиш, яъни истеъмолчига отказиш жуда муҳим аҳамиятга эга. Бу борада ҳозирги пайтда республикамизда тажриба йўқлиги ҳамда хўжаликлар бозор ҳолатини билмасликлари сабабли кўп ҳолларда касодга учрамоқда. Хўжаликларда маҳсулотни сотишдан аввал бозор конъюнктурасини билиш лозим. Бунда ўтган йил якунларини ҳисобга олиб, келгуси йилда қайси маҳсулотларга талабнинг ошиши ёки камайиши ҳамда қайси турдаги маҳсулотларни етиштирганда хўжалик йил якунида

юқори рентабелли кўрсаткич билан чиқиши мумкинлигини бозор конъюнктураси ойдинлаштиради.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш инфратузилмасининг ҳар бир тармоғидаги нуқсонлар бартараф этилиши учун зарурий ҳолатларда капитал қўйилмаларни жалб этиш керак. Мавжуд ишлаб чиқариш инфратузилмаси тармоқларини ривожлантириш давр талабидир. Инфратузилманинг ҳар бир тармоғида, у агросервис тармоқлари бўладими ёки тайёр маҳсулотни истеъмолчига стказиб беришдаги хизмат кўрсатувчи тармоқлар бўладими, бундан қатъи назар, ҳар бир соҳа объектларини энг самарали ва жаҳон талабларига жавоб берадиган техник жиҳозлар билан таъминлаш ҳозирги куннинг долзарб муаммоларидандир. Бу муаммоларни ўз вақтида ечиш, биринчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантирса, иккинчидан, аҳолининг озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларга бўлган талабини тўла қондириш имкони яратилади.

2.3. Ижтимоий инфратузилманинг қишлоқ хўжалиги ривожланишидаги аҳамияти

Ижтимоий инфратузилма тушунчаси ва ижтимоий инфратузилманинг вазифалари.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг самарали ишлаб чиқариш фаолияти ишчи-ходимларга меҳнат жараёнида бўлгани каби, ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришда ҳам зарур шарт-шароитлар яратишни талаб этади. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари ва хизмат соҳалари, бу вазифани бажаришга йўналтирилган.

Ижтимоий инфратузилма ўзида меҳнат жараёнида ишчиларни самарали фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитларни яратишга йўналтирилган жамият ишлаб чиқариш кучларининг бир қисмини акс эттиради. Ижтимоий инфратузилманинг асосий вазифаси қишлоқ аҳолисининг ижтимоий-маиший шароитларини келгусида яхшилаш ҳисобланади. Ижтимоий инфратузилма соҳалари яқуний маҳсулот яратишда бевосита иштирок этмайди, лекин улар ишлаб чиқариш жараёнининг нормал ривожланиши учун шарт-шароитларни таъминлайдилар.

Ижтимоий инфратузилманинг аҳамияти шундаки, у ишлаб чиқаришнинг зарур малакадаги кадрларга бўлган талабини қондиришни тартибга солади, кадрларни такрор ишлаб чиқариш ва қишлоқ хўжалигига боғланиб кетишига кўмаклашади, меҳнат муҳофазаси ва техника хавфсизлигини таъминлайди. Ижтимоий инфратузилма бўлимлари нафақат корхона ишчилари, балки

уларнинг оила аъзолари коммунал-маиший талабларини қондириши учун ҳам шарт-шароитларни яратишда қатнашади.

Ижтимоий инфратузилма қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг хусусиятларини аке этирадиған ўзига хос жиҳатларга эга. Ижтимоий инфратузилма объектлари қишлоқ хўжалиги корхоналари ресурслари ва қишлоқ аҳолисининг пул маблағлари ҳисобига ёки давлат инвестицияларини яшаш жойлари, болалар боғчалари, мактаблар, поликлиникалар, алоқа тармоқлари ва бошқалар қурилишига самарали сарфлаш орқали барпо этилади. Қишлоқ жойлардаги ижтимоий инфратузилма бўлимлари нафақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда банд ишчиларга, балки қишлоқ хўжалиги корхонаси ҳудудида яшовчи аҳолининг болқа қисмига ҳам хизмат кўрсатади.

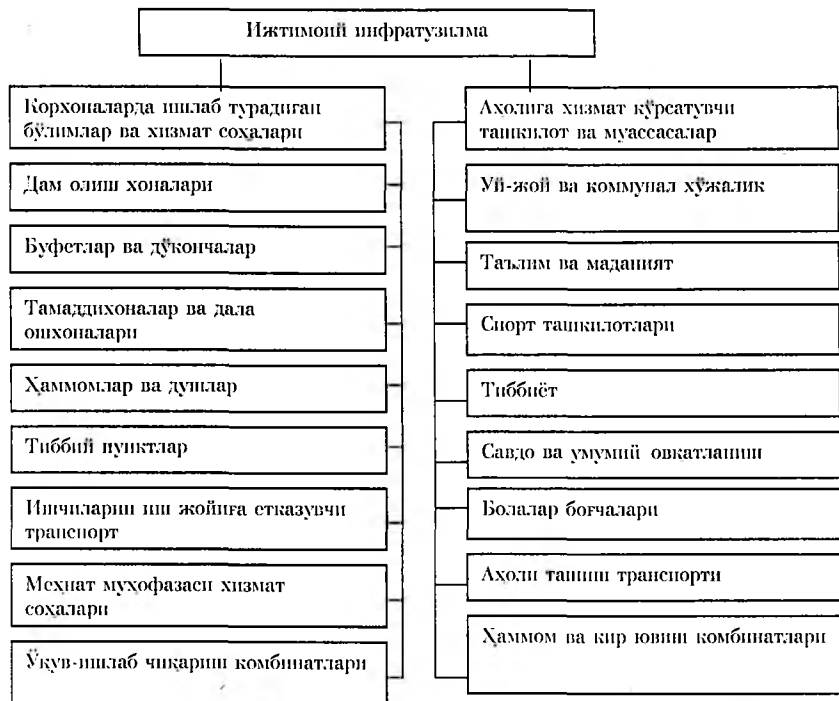
Одатда, қишлоқдаги ижтимоий инфратузилма объектлари хўжалик ҳудуди бўйича бўлиб жойлаштирилган бўлади, бу эса улардан самарали фойдаланишни қийинлаштиради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлик хусусияти ижтимоий инфратузилма бўлимлари ва хизмат соҳалари ишига ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Ижтимоий инфратузилма объектларини ташкил этиш ва мақсадга мувофиқ ишлаб туриши улар жойлашган қишлоқ хўжалиги корхонасининг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ бўлиб қолмоқда. Хўжаликлар ижтимоий инфратузилма бўлимларини шакллантиришга зарур моддий-пул ва меҳнат ресурсларини ажратадилар.

Ижтимоий инфратузилманинг таркиби ва тузилиши. Қишлоқ хўжалигида ижтимоий инфратузилма объектларига коммунал уй-жой хўжаликларни, медицина ва мактабгача тарбия муассасалари, умумий овқатланиш ташкилотлари, ўқув-ишлаб чиқариш комбинатлари, меҳнат муҳофазаси бўйича хизмат соҳалари, спорт-соғломлаштириш ташкилотлари, ишчи-хизматчиларга хизмат кўрсатувчи транспорт, алоқа ва ахборот хизмати бўлимлари киради. Мақсадли йўналиши, шаклланиш манбаи, ҳудудий жойлашуви ва ишлаб чиқариш жараёнида қатнашинишга кўра, ижтимоий инфратузилма объектлари ва хизмат соҳаларини 2 гуруҳга бўлиш мумкин (4-чизма).

Биринчи гуруҳга корхоналар ҳисобидан барпо этилган, хўжалик бўлимларида жойлашган ва меҳнат шароитлари, техника хавфсизлиги ва ишлаб чиқариш жараёнида ишчиларнинг ҳордиқ олиши, шарт-шароитларини яхшилашга қаратилган объектлар тегишлидир. Бу гуруҳ таркибига бригадалар ва чорвачилик фермаларидаги маиший ишоотлар, бўлимлардаги умумий овқатланиш пунктлари (буфетлар, ошхоналар, тамаддиҳо-

налар), соғлиқни сақлаш, маданият ва ҳордиқ объектлари (профилакторийлар, врач кабинетлари, ўқув заллари ва бошқалар), сингнга қарши пунктлар киради. Улар чорвачилик мажмуаларида, фермаларида, устахоналарда, трактор бригадаларида, дала станцияларида жойлаштирилади.

4-чизма. Ижтимоий инфратузилма объектлари ва хизмат соҳалари

Иккинчи гуруҳга қишлоқ хўжалиги корхоналарининг аҳоли пунктларида жойлашган, аҳолининг коммунал уй-жой талабларини қондириш учун мўлжалланган ва қоида бўйича давлат ресурслари, катта корхоналар ва агросаноат уюшмаларининг махсус воситалари ҳисобига ташкил этилган ижтимоий инфратузилма объектлари, ماشини хизмат корхоналари, соғлиқни сақлаш, спорт, мактаб ва мактабгача тарбия муассасалари, маданият уйлари ва клублар, савдо корхоналари тааллуқлидир.

Ижтимоий инфратузилманинг ушбу объектлари қишлоқ жойларидаги аҳолининг, меҳнат соҳаси ва ижтимоий аҳолидан қатъи назар, ҳаммасига хизмат кўрсатишга йўналтирилган.

Қисқача хулосалар

Инфратузилма — ижтимоий ва иқтисодий ишлаб чиқариш учун нормал шарт-шароитларни таъминловчи тармоқ ва саноат мажмуидир. Инфратузилма жамият ишлаб чиқариш кучларининг бўлинмас қисми ҳисобланади. Ишлаб чиқариш инфратузилмаси ишлаб чиқариш маблағларининг ишлаши ҳамда узоқ муддат ишлашни таъминлайдиган тармоқларни ўз ичига олади. Ижтимоий инфратузилманинг асосий вазифаси қишлоқ аҳолисининг ижтимоий-маиший шароитларини келгусида яхшилаш ҳисобланади. Ижтимоий инфратузилма объектларини ташкил этиш ва уларнинг мақсадга мувофиқ ишлаб туриши улар жойлашган қишлоқ хўжалиги корхонасининг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Агросаноат мажмуида инфратузилма қандай аҳамиятга эга?
2. Агросаноат мажмуида инфратузилма қандай хусусиятларига кўра туркумлаштирилади?
3. Агросаноат мажмуида инфратузилма қандай турларга бўлинади?
4. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг вазифалари нималардан иборат?
5. Ижтимоий инфратузилманинг вазифалари нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Абдувоҳидов А. Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тараққиёт. «Иқтисод ва ҳисобот», 10-сон. - Т., 1997.
2. Ваҳобов А, Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон. - Т., 1997.
3. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. «Иқтисод ва ҳисобот», №10-12-сонлар. - Т., 1995.

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИ ВА ХИЗМАТ КЎРСАТУВЧИ КОРХОНАЛАР ҲҲТАСИДАГИ АЛОҚАЛАРНИНГ ХҲУҚУҚИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ШАРОИТЛАРИ

3.1. Қишлоқ хҲжалиги корхоналари фаолиятининг таҳлили

Қишлоқ хҲжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган услубга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларнинг махсус усулларидан фойдаланилади. Корхоналарнинг ишлаб чиқариш - моливий фаолиятларини ҳар томонлама ўрганиб чиқиш жараёнида қўлланиладиган асосий вазифалар қуйидагилардир: таққослаш, статистик гуруҳлаш, ўртача ва нисбий кўрсаткичлар, занжирли боғланиш усуллари, математик усулларни қўллаш ва ҳоказолар.

Қишлоқ хҲжалиги фаолиятини юқорида қайд этилган усуллар ёрдамида ўрганиш хҲжаликдаги фойдаланилмаётган имкониятларни аниқлаш, уларни ишлаб чиқариш жорий этиш, иш фаолияти самарадорлигини ошириш имконини яратади. Бундан энг кўп қўлланиладиган усуллардан бири таққослашдир. Бу усулда бир неча иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланилади. Жумладан:

- ҳисобот кўрсаткичлари режада келтирилган маълумотлар билан таққосланади;
- ҳисобот йилида эришилган натижалар кўрсаткичи бу борадаги ижронинг ўтган йилги маълумотлари билан солиштирилади;
- ишлаб чиқариш йўналишида бир неча йил давомида ўзгаришлар динамикаси аниқланади;
- қишлоқ хҲжалиги бўлинулларининг ишлаб чиқариш натижалари туман, вилоят ва республика бўйича эришилган кўрсаткичлар ҳамда деҳқон ва фермер хҲжаликлари иш натижалари билан солиштирилади. Бу орқали ишлаб чиқариш имкониятларини аниқлаш ва уларни жорий этиш чораларини белгилаш имконияти аёнлашади.

Таққослаш усули ёрдамида қишлоқ хҲжалиги ишлаб чиқаришида ўзаро ўзвий боғлиқ кўп кўрсаткичлар бир-бирига солиштирилади. Хусусан, ҳар гектар қишлоқ хҲжалиги ери ҳисобига қанчадан даромад олиш, ҳар 100га ер ҳисобига чорва маҳсулотлари етиштириш, меҳнат унумдорлигини, маҳсулот таннариhini, маҳсулот сотиш, қишлоқ хҲжалигида товар маҳсулотлари ҳажми ўсишини, хҲжаликларнинг даромадлари ва уларнинг тақ-

симланиши, техникадан фойдаланиши, меҳнат, ем-хашак балансиши, хўжалик иқтисодиётининг ривожланиши ва бошқа кўрсаткичларини таққослаш мумкин.

Ҳар бир таққослаш ўзига хос аҳамиятга эга бўлиб, қорхоналарининг ишлаб чиқариш кўрсаткичларини яхшилаш йўналиши учун зарур муаммоларини топишга имкон беради.

Айни таққослаш усулида фойдаланишда таққослаш учун солиштириш мумкин бўлган кўрсаткичлардан фойдаланиш керак. Масалан, бир печа йил давомида етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг умумий ҳажмидаги ўзгаришларни белгилаш учун ҳақиқий сотиш нархларини олиш керак эмас, балки бир birlikка келтирилган нархларда таққослаш зарур.

Гуруҳларга ажратилган услуб гуруҳлаш маълумотларини маълум белгиларга кўра, гуруҳларга бўлиш, демакдир. У статистик текширишнинг муҳим усули ҳисобланади. Унинг ёрдамида хўжалик тармоқлари, ҳосилдорлик, маҳсулот ҳажми, чорва моллари, маҳсулдорлиги ва бошқалар аниқланади.

Иқтисодий кўрсаткичлар сифат жиҳатдан бир хил бўлган гуруҳларга бўлинади. Кўрсаткичлар ўртасида бир-бирига боғлашишлар борлиги, ўрганилаётган ҳодисаларнинг энг муҳими қайси бири эканлиги аниқланади. Ҳар хил омилларнинг ишлаб чиқариш натижаларига қай даражада, қандай таъсир қилиши белгиланади.

Статистик гуруҳлаш услуби қишлоқ хўжалигини ривожлантириш имкониятларини аниқлаб беришнинг муҳим воситасидир. Унинг ёрдамида сифати бир хил бўлган кўрсаткичлар бир гуруҳга бирлаштирилади. Масалан, пахтачилик ишлаб чиқариш гуруҳлари ҳосилдорлик кўрсаткичига қараб гуруҳларга ажратилади. Гуруҳлар кўрсаткичига қараб, бригадаларда юқори ёки паст ҳосил омилларини аниқлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятига тўғри баҳо бериш ва тармоқни такомиллаштиришга оид тадбирларни ишлаб чиқиш, маблағлардан самарали фойдаланишни йўлга қўйишда таҳлил ишларининг аҳамияти катта.

Таҳлилни тўғри уюштириш учун таҳлил режасини ишлаб, мавжуд маълумотларни ўрганиш, олдиндан текшириш зарур.

Қорхоналарда эса таҳлил ишларини ташкил этишни режа тузиш билан якунлаб бўлмайди. Пухта тузилган режа ҳам имкониятлардан фойдаланиш ва ишчиларини режа бажарилишига йўллашни аниқлайдиган ташкилотчилик ишлари режа (бажарилишига) билан боғланмаса, мўлжалланган натижани бермайди. Шу сабабли, унинг бажарилиши назорат қилиб турилади. Назорат хўжалик иқтисодиётини ривожлантиришда имкониятлар

дан тўлиқ фойдаланишга ёрдам беради. Статистика соҳаси ходимлари ҳам иқтисодий таҳлил билан шуғулланади. Улар қабул қилинган ҳисобот маълумотларини статистика усуллари билан қайта ишлаб, вазирликлар, бошқармалар ва корхоналарни йиғма ахборот маълумотлари билан таъминлайди. Комплексе таҳлилда корхона ва ташкилотларнинг хўжалик фаолияти чуқур ва ҳар томонлама ўрганилади. Унинг натижаси билан хўжалик фаолиятига иқтисодий баҳо берилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида таҳлил қилиш ишларини ташкил этишнинг асосий шакли иқтисодий таҳлил билан шуғулланувчи иқтисодий кенгашидир. Унинг асосий вазифаси хўжалик ва ишлаб чиқариш бўлиmlарининг маълум давр ичидаги иш натижаларини ҳар томонлама ўрганиш, ижтимоий ва иқтисодий ривожланишнинг жорий истиқболли режаларини ишлаб чиқишда қатнашиш, имкониятларни аниқлаш ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш йўллариини белгилашдан иборат.

3.2. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ривожланишининг табиий ва иқтисодий шароитлари

Қишлоқ хўжалигининг иқтисодий шароити таҳлил этилаётганда унинг жойлашган ери, туман ва вилоят марказига, темир йўл станциясига, маҳсулот топшириладиган ва сотадиган омборга яқинлиги эътиборга олинади. Ер-сув, меҳнат ва моддий-техника ресурслари, тураржой, маданий-маиший бинолар билан таъминланганлиги, уларнинг газлаштирилганлик ва телефонлаштирилганлик даражаси ўрганилади. Чунки айни шу омиллар кўп ва арзон қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш имконини беради; шаҳар аҳолисининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини қондиришга, жамоа, давлат, ширкат хўжаликларида сутчилик, мевачилик, узумчилик ва сабзаот етиштириш тармоқларини ривожлантиришга шароит яратади.

Қишлоқ хўжалиги тармоқларини жойлаштиришда юк ташиш шароитлари ҳам ҳисобга олинishi керак. Улов воситалари талаб доирасида бўлмаса, сут, сабзаот, картошка ва сифати тез бузиладиган бошқа маҳсулотларни ўз вақтида маизилга етказиб бериш ва сотиш қийинлашади. Маҳсулот сифати бузилишнинг натижасида корхона иқтисодий зарар кўради.

Дунёдаги индустриал мамлакатлардаги иқтисодий тараққиёт заминида, аввало, меҳнатни ташкил этиш, уни корхоналарга фойда келтирадиган соҳаларга йўналтириш натижасида ҳар бир корхона ва фирма катта даромад олмакда. Бир-бирига ҳар томонлама ёрдамлашадиган, психологик, астрологик жиҳатлардан

бир-бирига мос келадиган кишиларни танлаб олиш натижасида ташкил этилган жамоа доимо тараққиёт сари интилади, жамоа аъзолари тадбиркорни янги ғояларни ишлаб чиқаришга жорий этиш учун яқиндан ёрдам беради.

Ҳар бир корхона эгаси корхонасининг иқтисодий фаолияти ривожини таъминлаш учун ишловчиларни танлаб олиш орқали уларнинг ҳар бирига бажариши лозим бўлган вазифаларни белгилаб беради, ўз навбатида, бажарилган ишни қабул қилиш тадбиркор зиммасига тушади.

Бозор муносабатларини шакллантириш шароитида меҳнат унумдорлиги юқори бўлишини таъминлаш қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг муҳим шартларидан биридир. Бусиз тармоқда маҳсулот етиштиришни кўпайтиришга, таннархини арзонлаштиришга эришиб бўлмайди. Меҳнат унумдорлигини ошириш учун, аввало, ички хўжалик ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш лозим. Ўз харажатларини ўзи қоплаш бирламчи ишлаб чиқариш бўлимлари даражасида амалга оширилиши зарур.

Кейинги йилларда, соҳада меҳнат интизомини мустаҳкамлаш эвазига меҳнатни турлича ташкил этиш, иш вақтини беҳуда сарфламаслик, режалаштиришни такомиллаштириш, малака ошириш каби, умуман, меҳнат ва ишлаб чиқаришга ижобий таъсир қилувчи кўплаб самарали шакл ва услублар юзага келди. Меҳнатни самарали ташкил қилишга, табиийки, техника ва технологик жараёнларни такомиллаштирмасдан туриб эриша олмаймиз. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга фақат меҳнатни ташкил қилишни илмий ва амалий натижалар асосида такомиллаштириш эвазига эришамиз, дейдиган олим ва амалиётчилар фикрига тўла қўшилаемиз.

Маълумки, тоталитар, маъмурий-буйруқбозлик даври бошқарув тизими бир хўжаликда меҳнатни ташкил қилишнинг турли шакллари жорий қилишни тақозо этди. Корхоналар учун меҳнатни ташкил этишнинг илғор усуллари, аввало, уларнинг ихтисослашиши, марказлашиши, ривожланиш йўналишлари, аҳоли пунктларининг жойлашиши, ҳудуднинг хусусиятлари ва техника билан қуролланганлиги, қисқаси, механизациялаш даражаси бўйича танланади. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш шакллари такомиллаштиришга бевосита боғлиқ.

Республикамизда бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва АСМнинг унга ўтиши соҳада ишлаб чиқаришни такомиллаштиришни тақозо этди. Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизими ўзини оқламади, аксинча, бозор иқтисодиёти қишлоқ хўжалигида меҳнатнинг ижара шаклини юзага келтирди. Амал-

даги ишлаб чиқариш шакллари меҳнаткашларни ер ва ишлаб чиқаришдан четлаштирган эди. Негаки, шўро даврида соҳада иқтисодий муносабатлар уларнинг фаол, тадбиркорона фаолиятларини рағбатлантира олмади. Меҳнатни ташкил қилишнинг ижара шакли ҳозирги кунда республикада меҳнат аҳлининг эркин фаолият юритиши учун барча имкониятларни яратди. Деҳқонларнинг ер билан тиллашиб ишлашнинг тиклай бошлади. Бу ижара муносабатлари моҳиятининг асосидир.

Ижара шаклидаги ишлаб чиқариш ва бошқарув тизими қишлоқ хўжалиги ходимларининг ижтимоий шароитларини яхшилайти, шунингдек, эркинлик, тадбиркорлик ва мулкка эғалик тўйғуларини шакллантиради. Ишлаб чиқариш самарадорлиги корхоналарнинг ўз-ўзини маблағ билан таъминлаши, ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, ишчи ўринларининг таркиби ва хусусиятини белгилаш, қишлоқларда яшовчилар муаммосини ҳал қилишга ёрдам беради, бир сўз билан айтганда, ижара шакли аграр секторининг ижтимоий-иқтисодий йўналишига ижобий таъсир кўрсатади.

Жамиятда қишлоқ хўжалиги объект сифатида қатор хусусиятларга эга. Хусусан, қишлоқ хўжалиги меҳнатида ўзига хос ишлаб чиқариш воситаси сифатида ердан фойдаланилади, меҳнат сифатида алоҳида муносабат талаб қилинади. Қишлоқ хўжалигида ишчи иш тажрибасига эга бўлиши ўта муҳимдир. Аграр секторининг иккинчи муҳим хусусияти шундаки, унинг ижтимоий таркиби ўзига хос. Бу ерда бозор иқтисодиёти шароитида турли иқтисодий муносабатларга хос шакллардаги хўжаликлар фаолият юритади. Бундай шароитда, яъни ишлаб чиқариш ва бошқарув шакллари ўртасидаги соғлом муҳит хўжаликнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлайди. Собиқ маъмурий-буйруқбозлик тизими бундай хусусиятларни инобатга олмади.

Бозор иқтисодиётинга ўтиш жараёнидаги хўжалик юритиш амалиётида жамоа мулкчилигининг янги шакллари юзага келади. Хусусан, мулк давлат тасарруфидан чиқарилиши туфайли мулкчиликнинг турли шакллари шаклланиб, самарали фаолият юритмоқда. Ижара меҳнатни ташкил қилишнинг илғор шаклларида бири эканлиги амалда тасдиқланди. Бозор иқтисодиётни даврида турли шаклдаги мулкнинг бўлиши туфайли жамиятда ижтимоий адолат тикланади, «ҳар кимнинг қобилиятига яраша, ҳар кимнинг меҳнатига яраша» тамойили ўз қадрига эга бўлади.

Президент И.А.Каримов республикамизни сифат жиҳатидан янги поғопага кўтарувчи ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналишлари зарурлигини, чунончи, қишлоқ хўжалиги ва унга боғлиқ тармоқларни устувор ривожлантириш, ҳозирги босқичда ерни сотишга йўл қўймасдан, давлат мулкчи-

лигини сақлаш кераклигини таъкидлаганлар. Аграр ислохотларининг дастлабки босқичларида Президентимиз қишлоқда ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий кооператив шаклини ташкил қилиш масаласини олға сурмоқда.

Зарар кўраётган давлат хўжаликлари дастлаб жамоа хўжаликларига айлантирилди. Ҳозирги кунда бундай хўжаликлар деҳқон ва фермер хўжаликлари, кичик корхоналар, оилавий пудрат ва ижара жамоаларига асосланган йирик кооператив хўжаликларга айлантирилмоқда. Чунинчи, 2000 йилда биргина Қашқадарё вилоятидаги 221 та қишлоқ хўжалиги корхонасидан 182таси ширкат хўжаликлари ва 34 таси жамоа хўжаликларига айлантирилди.

Ижара фақат маълум мулкнинг субъектлари орасида хўжалик вазифаларини аниқлаш ва мустаҳкамлаш имконини берибгина қолмай, балки уларнинг иқтисодий эркинлиги ва ўзаро боғлиқлигини таъминлайди.

Бозор муносабатларининг ҳозирги босқичида, аввало, барча мавжуд маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ишонинг ўй-фикрлари, фаолияти, унга бахтиёр ҳаётни ниғом этишга бўйсунирилган бўлмоғи лозим. Қишлоқда хизмат кўрсатиш маданиятига алоҳида эътибор бериш тақозо этилади. Биринчидан, қишлоқда иқтисодий инфратузилма ва унинг ажралмас қисми — хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш орқали аҳолининг турли хизматларга бўлган эҳтиёжи қондирилса, иккинчидан, ортқча меҳнат ресурсларини иш билан таъминлаш муаммоси ҳал қилинишига ёрдам беради. Бундан ташқари, шу соҳада банд аҳоли даромадлари ҳамда давлат хазинаси маблағларининг (солиқлар орқали) шаклланиш даражаси ортади.

Бугун ривожланган мамлакатлар, жумладан, Хитой тажрибаси шуни кўрсатаётгани, аҳолининг 80 %дан кўпрогини деҳқонлар ташкил қиладиган хитойдек катта давлатда халқнинг қорини тўқ, устини бут қилиш анча меҳнат талаб қилади. Шунинг учун ҳам, дастлаб ерлар ҳар бир оилга унинг жон сони ёки ишчи кучига қараб (пудратга) берилди. Деҳқончилик солиғи сифатида давлатга маълум миқдорда маҳсулот топширилгандан ташқари, давлат у белгилаган баҳо бўйича муайян миқдорда деҳқончилик маҳсулотини сотиб олиш вазифасини ҳам белгилади, қолган маҳсулотни истаган ерда, истаган субъектга, истаган нархда сотини деҳқоннинг ихтиёрида қолдирилди.

Кейинчалик сотиб бериш масаласини шартнома бўйича (қанча баҳода, қанча миқдорда сотиш ва сотиб олиш) давлат билан деҳқон келишади. Умуман олганда, давлатнинг сотиб олиш баҳоси шу вақтдаги бозор баҳосидан паст бўлмади. Қарийб ўн

беш йиллик ислохотлар жараёнида доп нархи 1,5 марта, мойли экинлар хомашёси нархи 8,0 марта, пахташнинг нархи 1,7 марта, гўштиники 3,8 мартага ошди.

Ерларнинг ижарага берилиши, ҳосилнинг деҳқон ихтиёрида бўлиши ва уни хоҳлаган жойида сотиш эркинлиги, бўш ва ташландиқ ерларни ўзлаштирганлардан солиқ олмаслик ёки уларга кам солиқ солиш, фондсиз кредит бериш, маблағ билан таъминлаш каби эътиборли сиёсат ишбилармон деҳқонлар учун ташландиқ ерлар, тоғ бағри, адирлар ва жарликлардаги бўш ерларни ўзлаштириш имконини яратди. Улар янги ўзлаштирилган ерларга турли зироатлар (допни ва бошқа) экишди, боғлар барпо қилишди, кейинчалик ўз хомашёларини ўзлари қайта ишлайдиган бўлишди, шароит талабига кўра, бўрдоқчилик билан шуғулланишди, хунармандлар шогирд тайёрлашди, хунармандлик дўконлари очилди, бозорлар барпо қилинди.

Қишлоқ туманлари ҳокимиятлари бундай объектив шароитда оилавий сулолалар асосида жойнинг аниқ аҳволига қараб, янги кичик корхоналар ташкил қилди ва уларни моддий - маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Натичада, тегирмон ўрнида ун заводи, тикувчилик шаҳобчаси ўрнида тикувчилик фабрикаси, косиб дўкони ўрнида пойабзал фабрикаси, ёғочсозлик тармоғи ўрнида мебель заводи қурила бошлади.

Ўзбекистон илгор мамлакатлар қаторига кириши учун ишлаб чиқариш, хусусан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг инфратузилмасини замонавий саноат асосига қуриб, қайта ишлаш саноатини шакллантириши лозим. Қишлоқда саноатлашган меҳнат кўришининга ўтиб, фақат деҳқончилик билан боғланиб қолмаслик, қишлоқ иқтимоий-сиёсий ривожланишининг муҳим шарти эканлиги англаб етилмоқда, меҳнат соҳаларига, қишлоқ иқтимоий муаммоларини ҳал этишга нисбатан янгича қарашлар шакллана бошлади.

Бугунги кунда қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлиги даражасининг юқори эмаслиги иқтимоий тараққиётга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бозор муносабатлари шаҳар ва қишлоқлар ўртасидаги миграция жараёнига ҳам таъсир кўрсатади, чунки қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасининг кам ривожланганлиги кўнгини кишиларни, хусусан, ёшларни иш ахтариб шаҳарга келиши ёки ишлаб қилишларига сабаб бўлиши мумкин. Иш билан таъминлаш соҳасида шаҳар маълум устуликка эга, имкониятлари кўпроқ.

Қишлоқ жойларида эса бугунги бозор муносабатлари янги хўжалик юритишга ўтаётганлиги бир томондан, ишчи ўринларининг қисқаришига олиб келмоқда, иккинчидан (мулк шаклининг ўзгариши, жумладан, ишрат хўжалигига айланиши, санацияга тушиши,

банкротга учраши) эса, янги меҳнат тармоқлари ва хизмат кўрсатишни йўлга қўйиш энг долзарб вазифага айланмоқда. Қишлоқла ижтимоий хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантиришнинг турли шакллари ҳар хил ҳуқуқий асосларда яратилиши мумкин:

- хўжаликлараро ўзаро хизмат кўрсатиш тармоқлари маълум соҳада ихтисослашиши;
- якка тартибда хизмат кўрсатиш соҳалари вужудга келиши;
- шаҳар билан қишлоқ ўртасида ўзаро келишув асосида маълум субъектлар ўртасида хизмат кўрсатиш соҳаларини яратиш кабилар одамларни иш билан таъминлашнинг қўшимча имкониятларини вужудга келтиради.

Бу, ишлаб чиқариш соҳасида ва ишлаб чиқаришдан ташқаридаги соҳалар — фан, маданият, соғлиқни сақлашда ҳам татбиқ этилиши мумкин. Мавжуд имкониятлардан биргаликда фойдаланиш, уларни инсонга хизмат кўрсатиш соҳасига қаратиш кутилган ижтимоий-сиёсий натижани беради.

Агар Тошкент вилоятида 1999 йилда мулкчиликнинг барча шаклида 31,1 милядан ортиқ янги иш жойлари яратилган бўлса, шунинг 5671 таси қишлоқ хўжалигида, 1500 таси саноатда, 588 таси транспорт ва алоқада, 7383 таси савдо ва умумий оқатланишда, қолганлари бошқа соҳаларда эди. Шуниси эътиборга лойиққи, яратилган иш жойларининг 15,4 минги ёки ҳамма иш жойларининг ярми якка тартибдаги меҳнат фаолияти билан шуғулланувчилар томонидан яратилган, 7 мингта яқин иш жойлари эса хизмат кўрсатиш, яъни савдо ва умумий оқатланиш соҳаларида ташкил этилган.

Янги иш жойларининг мулк шакли, тармоқлар ва молиявий маилбалири бўйича таҳлили шундан далолат бермоқдаки, уларни яратишда устуворлик кичик ва ўрта бизнес, якка тартибда меҳнат фаолияти олиб борувчилар ҳамда деҳқон хўжалигини ташкил этувчилар ҳиссасига тўғри келмоқда ва улар асосан аҳолининг пул маблағи ва берилаётган кредитлар ҳисобига ташкил этилмоқда. Лекин уларнинг фаолиятида савдо воситачилиги устуворлик қилмоқда. Албатта, бунга ёшлар тажрибаси, малакаси камлиги учун ишга жойлаша олмаётгани сабаб бўлмоқда. Ҳамфармаси йўқлиги (қишлоқ жойларда), айрим касблар унча аҳамиятли эмаслиги, ишда қисқариш қўплиги, зарур имкониятларни яратишга бошланғич старт капитали ва малака етишмаслиги бундай ишни бошлашга тўсиқ бўлаяпти.

3.3. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш

Корхоналарда меҳнатни ташкил этишда ўта муҳим ишларни малакали мутахассислар, иккинчи даражали юмушларни ўта малакали ишловчиларга топшириш, корхона ишловчилари ора-

сидан шиҳоятда иқтидорлиларини танлаб олиб, келажакда амалга ошириладиган янги фаолиятлар учун тайёрлаш зарурат ҳисобланади. Ишловчиларга уларнинг фаолияти характери, қобилиятини ҳисобга олиб, иш участкаларини тақсимлаш лозим.

Меҳнатни бошқаришда кичик корхоналарнинг шиҳоятда қулайлиги, жамоа аъзолари бир-бирининг малака даражасидан яхши хабардорлиги, ишловчилар меҳнатидан корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириб боришда фойдаланиш айни муддао ҳисобланади. Ишловчига вазифа берилиши ва ўз лавбатида, ундан тўлиқ бажарилган ишни қабул қилиш, шунга қараб меҳнатга ҳақ тўлаш зарур.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда меҳнат жамоасини назорат қилиш, улар меҳнатиининг унумдорлигини техника ёрдамида ошириш учун кенг имкониятлар мавжуд. Шунингдек, бозор талабидан келиб чиққан ҳолда янги мутахассисликлар юзага келади, эски мутахассисликларга эса улар — маънавий жиҳатдан ҳаётдан орқада қолганлиги туфайли талаб камайиб боради, замонавий техника, технология тараққиёти ишлаб чиқариш корхоналаридан ишловчиларни янги соҳаларни эгаллашга ҳар томонлама сафарбар этади.

Корхоналарни бошқариш ўзига хос муҳим хусусиятларга эга бўлиб, аслида ишлаб чиқаришга ташкилотчилик қобилияти бўлганларни, юқори меҳнат унумдорлиги асосида ишлашга сафарбар қила оладиганларни корхонада раҳбарлик лавозимига қўйиш яхши натижалар беради. Бу корхоналарда меҳнат жараёнини тўғри ташкил этиш, аввало, корхонаниннг нормал фаолият кўрсатиши учун қанча миқдорда меҳнат сарфлаш талаб қилишини билиш керак. Бунинг учун у ёки бу ишни бажаришга ҳар бир ишчи сарфлайдиган меҳнат миқдорини аниқлаб олиш лозим. Бу ўз-ўзидан корхоналарда ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун ҳам, ишловчиларга меҳнат нормаларини белгилашга ҳам эътиборни кучайтиришни тақозо этади.

Меҳнатнинг замонавий усулларини қўллаш, ишлаб чиқариш жараёнини таҳлил этиб, элементлари бўйича тақсимлаш, технологик жараёнларни бажариш, янги лойиҳаларни ишлаб чиқаришга жорий этиш учун нормалар белгилаш, меҳнат шароити, иш жойларини таъминлаш, иш режими, дам олиш каби масалаларга эътибор кучайтириб борилган корхонада юқори меҳнат унумдорлигига эришилади.

Бозор иқтисодиига ўтиш муносабати билан аграр соҳада ва агропрокат мажмуининг бошқа тармоқларида иқтисодий ислохотларни амалга ошириш натижасида ҳўжалик юритишининг турли шакллари пайдо бўлди, кўп укладли иқтисодиёт шаклланиб, эр-

қишлатириш ва иқтисодий ислохотларни чуқурлатириш босқинчига кирди. Мана шу ўзгаришлар мос равишда агросаноат мажмуи тармоқларини бошқаришда (айниқса, унинг муҳим тармоғи бўлган қишлоқ хўжалигида) давр талабига жавоб берадиган бошқариш услублари, усуллари ва шаклларида кенгроқ фойдаланишга объектив зарурат борлигини кўрсатмоқда. Бу жараёнда, айниқса, бошқариш усулларида (иқтисодий, ташкилий, ижтимоий-психологик) фойдаланишнинг оқилона бирикмасини топиш муҳим аҳамиятга эга.

Агросаноат мажмуини бошқаришнинг замонавий усулларида (тизимли ва вазиятли бошқарув) фойдаланиб, узоқни кўра биллиш ва хавф-хатарининг олдини олиш дастурларини ишлаб чиқишга йўналтирилган бошқариш аҳамияти ошиб бормоқда. Моддий, молли ва меҳнат ресурсларида оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадида бошқаришнинг барча босқичларида индектив режалаштириш усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу усул истиқболли аниқлаш, турли мақсадларга мўжалланган ҳар хил дастурларни ишлаб чиқиш, агросаноат мажмуи корхоналарининг маркетингга мўжалланган фаолиятини аниқлашга ёрдам беради.

Хавф-хатарни чуқур таҳлил қилиш, бошқариш ходимлари масъулиятини ошириш ва унга мос равишда бошқариш объекти ва субъекти ўртасидаги муносабатларга оид санкциялар ва чоралар мажмуини бошқаришнинг барча йўналишларида, хусусан, ишлаб чиқариш, иқтисодиёт, инновация жараёнини бошқаришда давлат бошқарув идораларининг аралашуви ёки аралашмаслиги тўғрисида аниқ ва тўла маълумотга асосланган қарорга эга бўлмоқ лозим. Агросаноат мажмуини бошқаришнинг барча босқичларида маркетинг тизимини ташкил этиш, ахборот-маслаҳат хизмати бўлимлари фаолиятини жадаллаштириш зарур.

Бошқаришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у бевосита кишилар меҳнатини ташкил этиш ва улар фаолиятини мақсадга мувофиқ амалга оширишга йўналтирилган кўп укладли иқтисодиётнинг шаклланиши ва ривож топиши билан раҳбар ходимлар вазифаси, масъулият даражаси ўзгариб, вазиятли ёндашишга бўлган талаб ўсиб бормоқда. Корхона эришадиган ютуқлар дастлаб унинг фаолиятига таъсир этувчи ташқи иқтисодий, илмий-техник, демографик омиллар ва ижтимоий муҳитга мослашувига боғлиқдир. Энг керакли вазиталарни еттиб олишга, ресурсларни тақсимлашга оқилона ёндашиш лозим. Бунинг учун хўжалик раҳбарига тажрибали техnologлар (агроном, муҳандис, зоотехник ва бошқалар) керак.

Корхона қўлга киритадиган муваффақият кўп жиҳатдан инсон омилга боғлиқ. Бозор иқтисоди шароитида агросаноат мажмуини бошқаришнинг ўзига хос муҳим хусусияти унинг очик

ижтимоий тизим сифатида намоён бўлишидадир. Бошқариш ва зифалари шакли, усули ва уларни қўллаш жараёни объектив шароитга мос келмоғи ва доимо ишлаб чиқариш муносабатларининг ўзгаришига мослашиб бормоғи лозим. У ёки бу бошқарув тизимасини қабул қилишда корхонанинг ташкилий тузилиши, ишлаб чиқариш ҳажми ва йириклаштириш даражаси, ўзига хос хусусиятлари, тармоқларининг жойлашиши, аҳоли пунктлари сопи ва катталиқ даражаси, хўжалиқ юритиш усуллари, кадрлар ма-лакасини ҳисобга олиш керак. Хўжалиқнинг бошқарув босқич-лари сопи, минимал бошқариш ходимлари сопи иқтисодий жи-ҳатдан мақсадга мувофиқ, оператив бошқариш учун эса қулай бўлмоғи лозим.

Малакали ва фаол бошқарув тизимсиз агросаноаг ишлаб чиқаришни нафақат самарали бошқариш, балки унинг маҳсу-лотларини сотиш ва истеъмол қилиш ҳам мумкин бўлмай қолади. Агросаноат бошқаруви ходимларида бозор талабларига мос кела-диган бошқариш тажрибаси ва малакаси етишмайди.

Улар ишлаб чиқариш маркетингига қаратилган бозор ша-роитида ишлашга ўрганмаган. Шунинг учун агросаноат мажму-ни бошқаришининг барча босқичларида мутахассис ва раҳбар ходимлар захирасини тайёрлаш ва уларни замонавий бошқариш усул ва услубларига ўргатиш, бунда ўқитишнинг истиқболли техноло-гиялари, усуллари ва самарали шаклларида кенг миқёсда фойда-ланишни ташкил этиш давр талаби бўлиб қолмоқда.

3.4. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг ҳуқуқий-иқтисодий имкониятлари

Ҳозирги бозор шароитида кичик корхоналар ўз фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган хомашё баҳолари ниҳоятда қиммат бўлиб, бу ҳол корхона ишлаб чиқарган маҳсулот ташир-хига ҳам таъсир этаяпти. Корхоналарни қишлоқ жойларда таш-кил этиш, аввало, меҳнат ресурсларини жалб этишга қулай имко-ниятлар мавжудлиги билан алоҳида аҳамиятга эга, чунки қишлоқ-ларда ишчи кучининг ортиқлик даражаси шаҳарлардагига нисба-тан анча юқори. Корхона учун муҳим бўлган иккинчи омил, қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган қимматли хомашё ҳисобланади.

Давлат ўз навбатида турли корхоналар билан тенг иқтисодий шароит яратиш орқали ишлаб чиқаришни жойлаштиришга эри-шади. Иқтисодиёт эгаларидан уқувли, илбилармон бўлиш билан кифояланиб қолмай, балки истеъмолчилар ва бозор талабини ўрга-ниб, янги техника ва технология асосида арзон, сифатли товарлар ишлаб чиқариб, бозорни турли маҳсулотлар билан тўлдириш талаб

этилади. Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Мулкчилик шакллари турлича бўлган корхоналар ўртасидаги рақобатчилик кураши улар-ни ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ички ташкилий тизимларини такомиллаштиришга, техника билан қайта қуроллантиришга, фан ва техника соҳасидаги янги ютуқларни қўллашга мослашишга, кам сарф-харажат қилган ҳолда янада юқори сифатли ва энг арзон нархда маҳсулот ишлаб чиқаришга ундайди».

Ўзбекистон шароитида кичик корхоналарни барпо этиш орқа-ли мустақил хўжалик юритувчи мулк эгалари шаклланади. Бу кичик корхоналарни ташаббускор, ишбилармон шахслар бошқариб, турли бюрократик элементларни хўжалик фаолиятига аралаштиришдан ҳа-лос этади. Корхона ҳақиқатда ҳам маҳаллий шарт-шароитларга тез қўликиб, маҳаллий бозор шарт-шароитларига ва талабларига мосла-шиш билан бирга бозорнинг ўзига хос томонларини ўрганади. Кичик корхоналарнинг олаётган фойдалари ва пировард натижаларидан жамоатчилик тезда хабардор бўлиб, ўзлари ҳам шундай фаолият олиб бориш учун ҳаракат қиладилар. Кичик корхоналар ҳам иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлиб, ўз-ўзини бошқаради, ўзининг харажатла-рини ўзи қоплайди. Корхона давлат мулки шаклида барпо этилгани билан унинг вазифалари, масъулияти учун давлат идоралари ва таш-килотлари жавоб бермайди, балки корхона ўз пизомида, таъсис шар-тиомасида кўрсатилган йўналишлар бўйича ўзи фаолияти учун ўзи жавоб беради. Бундай корхоналар қонунида кўрсатилган талаблар асосида фаолият кўрсатиб, ўз навбатида, мустақил равишда турли ассоциациялар фаолиятида қатнаша олади.

Қонунида кўрсатилишича, жавобгарлиги чекланган кичик кор-хоналар акциялар чиқариши, сотиб олиши мумкин. Бошқа қим-матли қоғозлар бўйича мамлакатда амал қилаётган қонуинлар доирасида муомала қила олади. Бу корхоналар мустақил экс-порт, импорт операцияларини амалга ошира олади, халқаро яр-маркаларда, кўرғазмаларда иштирок этиши, ўзи ҳам муҳсус их-тисослашган кўрғазмалар ташкил қилиши, реклама фаолияти билан шуғулланиши, китоблар чиқариши мумкин. Корхоналар республикада бозор иқтисодиётининг ривожланишига таъсир этувчи асосий омиллардан бирига айланishi лозим.

Янгидан шаклланган бозор муносабатлари, ўз навбатида, ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш, истеъмол муносабатла-рига ҳар томонлама таъсир этиб, жамиятда иқтисодий эркин ишлаб чиқаришни йўлга қўяди ва бунинг эвазига юқори даро-мадни қўлга киритиш учун турли корхоналар ўртасида иқтисо-дий рақобат кучайиб боради. Ўз навбатида, бозор муносабатлари талаб ва таклиф қонуни таъсири остида ривожланиб, бозор иш-лаб чиқарувчи билан истеъмолчи орасидаги боғловчи, ҳаракатга

келтирувчи, бошқарувчи сифатида ҳар бир шахсни фаол иқтисодий фаолият кўрсатишга сафарбар этади.

Жаҳондаги ривожланган мамлакатлар тажрибаси шундан далолат бермоқдаки, бозор иқтисодиёти шароитидаги мамлакатларнинг барчасида турли корхоналарни давлат кооператив, жаммоа ҳамкорлигида, хусусий ҳамда кичик корхоналар кўринишида иқтисодий фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу мамлакатларда қишлоқ хўжалиги миқёсида турли корхоналарни ривожлаштириш билан бирга уларининг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган. Ривожланган индустриал мамлакатларда қишлоқ хўжалиги секторининг 80-90 %ини турли шаклдаги бизнес корхоналари ташкил этади.

Ўзбекистонда ҳам жаҳондаги ривожланган мамлакатларнинг кичик корхоналар бўйича қўлга киритган ютуқларидан тажриба сифатида фойдаланиш ҳамда мамлакатимизда бир неча асрлар давомида турли соҳада фаолият кўрсатиб келган хунармандчилик корхоналари фаолиятини мустақиллик қўлга киритилганлиги натижасида қайта тиклаш учун ҳуқуқий имкониятлар яратилмоқда. Бу Ўзбекистон Республикасида «Корхоналар тўғрисида»ги (1991 йил 15 февралда қабул қилинган) Қонунда ҳам алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Аслида давлат манфаати билан турли шаклдаги мулк эгаларининг ўзаро манфаатларини бир-бирига кичик корхоналар боғлайди. Корхоналар аҳолининг пул маблағлари ва бошқа жамғармаларини ишлаб чиқаришга йўналтиради, шу билан бирга давлатнинг инвестиция сиёсатини амалга оширишда иштирок этади.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда 35 минг кичик бизнес корхоналари фаолият кўрсатмоқда. Республикаимизда бизнес корхоналари эркин иқтисодий фаолият олиб бориши учун ҳамма ҳуқуқий асослар мавжуд. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 58-моддасида кўрсатиладигани, Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади. Давлат истеъмолчиларнинг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қилиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлиги ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баробар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Қонуний жаҳатдан корхоналарни республикаимиз халқ хўжалигининг барча соҳаларида барпо этиш мумкин.

Қисқача хулосалар

Қишлоқ хўжалиги фаолиятини ўрганишда унинг асоси қилиб олинган услубга кўра, таққослаш, текшириш, маълумотларни ишлаб чиқиш ва ҳоказоларнинг махсус усулларида фойдаланилади. Ҳар бир корхона эгаси ўз корхонасининг иқтисодий фаолияти ривожини таъминлаш учун ишловчиларни танлаб олиш орқали уларнинг ҳар бирига бажарилиши лозим бўлган вазифаларни белгилаб беради. Меҳнатни бошқаришда кичик корхоналарнинг ниҳоятда қулайлиги, жамоа аъзолари бир-бирининг малака даражасидан яхши хабардорлиги, ишловчилар меҳнатида корхонада ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириб боришда фойдаланишда айни муддао ҳисобланади.

Назорат ва муҳокама учун саволлари

1. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолияти қандай таҳлил этилади?
2. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш қандай амалга оширилади?
3. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг турлари ва уларнинг ўрни, фаолияти нималардан иборат?

Асосий адабиётлар

1. Ваҳобова У. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, №5 - Т., 1997.
2. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК - в условиях перехода к рынку. - М., 1992.

АСМ ДА МОДДИЙ-ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИНИНГ ТАШКИЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ

4.1. «Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси» тушунчаси

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси дейилганда, моддий бойлик ишлаб чиқариш шароитида бевосита банд бўлган меҳнат воситалари ва меҳнат буюмлари йиғиндиси тушунилади. Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси — фан-техника янгиликларидан кенг кўламдан фойдаланиладиган, электрлашган йирик машина ишлаб чиқаришидир. Масалан, деҳқончиликнинг моддий-техника базасини тавсифласак, уни моддий асосда, техника асосида, тракторлар ва машиналарни деҳқончиликда кўплаб ишлатиш, электрлаштиришни оммавий миқёсда амалга ошириш асосидагина ҳал қилиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигининг моддий базаси таркибига ер ресурслари, тракторлар, машиналар, меҳнат қуроллари ва буюмлари; электр жиҳозлари; ёнилғи ва мойлаш материаллари, таъмир техникаси, ишлаб чиқариш бинолари, меторация ва йўл иншоотлари; алоқа воситалари; маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар; кўп йиллик дарахтлар; уруғлик; озиқ ва ҳоказолар киради.

Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базаси халқ хўжалигининг бошқа соҳалари моддий-техника базасига нисбатан ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга. Юқорида айтганимиздек, айниқса, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасида энергетика ресурслари катта роль ўйнайди. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёридаги барча двигателлар, куч берувчи механизмлар ва ишчи ҳайвонлар қуввати йиғиндиси уларнинг энергетика ресурсларини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурсларига хўжалик ихтиёридаги тракторлар, комбайнлар, пахта териш машиналари, стационар двигателлар, автомашиналар, электр генераторлар, пасайтирувчи трансформаторлар, ишчи ҳайвонлар ва бошқа турдаги механизмлар киради.

Қишлоқ хўжалигининг энергетика ресурслари доимо ривожланиб, такомиллашиб бормоқда. Кам қувватли ва тезлиги кам тракторлар кучли, тезюар ва иқтисодий жиҳатдан қулай тракторлар билан алмаштирилмоқда. Бунга мисол қилиб, республикамиз сотиб олаётган «Кейс» ва «Магнум» тракторларини кўрсатишимиз мумкин. Бу эса қишлоқ хўжалиги корхоналарини юқори сифатли энгрия қувватлари билан таъминламоқда.

4.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминотининг ташкилий асослари асосан «Корхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари қишлоқ хўжалигининг бир қатор хусусиятларига боғлиқ.

Биринчидан, хўжалик моддий-техника базасида асосий ролни ер ўйнайди. Ер — қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш воситасидир. Бошқа ишлаб чиқариш воситаларининг ривожланиши бевосита ундан фойдаланишга боғлиқ. Ер унумдорлиги ҳар хил бўлиб, маҳсулот бирлигини етиштириш учун ҳар хил миқдорда харажат қилиш талаб этилади. Бу эса ҳар хил унумдорликка эга бўлган ердан бир хил миқдорда ҳосил етиштириш учун ҳар хил миқдорда асосий ва айланма фондларга эга бўлиш заруратини келтириб чиқаради.

Иккинчидан, қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси табиий шароитлар таъсирига учраб туради. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш зоналарига таъсирга эга бўлиб, ҳар бир зона тупроқ-иқлим шароити ҳар хил бўлиши туфайли уларда ҳар хил тизимдаги машиналардан фойдаланишга тўғри келади. Шунинг учун зоналарда ва улар ичидаги хўжаликларда моддий-техника базаси тузилмаси ҳамда ишлаб чиқаришни интенсифлаштириш даражаси ҳар хил бўлади.

Учинчидан, қишлоқ хўжалигида иш даври билан ишлаб чиқариш вақти бир-бирига мос келмаслиги туфайли ишлаб чиқариш мавсумий характерга эга. Бу моддий-техника воситаларидан унумли фойдаланишга салбий таъсир этади. Хўжалик машиналардан ўсимликчиликда йил мобайнида бир неча ой фойдаланилади. Ишлаб чиқаришнинг мавсумий бўлиши уруғлик, озиқ, ёқилғи ва мойлаш материаллари ва бошқа меҳнат буюмлари захирасига эга бўлиш заруратини вужудга келтиради.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши биологик жараёнлар билан чатишиб кетади, қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг бир қисми жонли идораизмлардан (ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, парандалар билан ҳайвонлар, боқувга қўйилган ҳайвонлар, қўп йиллик дарахтлар ва бошқалар) иборат. Улардан самарали фойдаланишга эришмоқ учун тегишли ишлаб чиқариш воситаларига эга бўлмоқ керак. Қишлоқ хўжалиги моддий-техника базасининг ўсиши жамоа хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш фондларининг ўсишига олиб келади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги мутахассисларининг ҳисоб-китобларига кўра, агросаноат мажмуи учун бугунги кунларда 6275 бирлик ҳайдов тракторлари (юқори

унумдорликка айлантириб ҳисобланганда), шу жумладан, 2872 та «Магнум» ва «Маосей Ферпосон» русумли гилдиракли, 3403 та «Т-4А» занжирли хиллари, 39297 та ихтисослаштирилган уч гилдиракли чоқиқ трактори, 40840 та 4 гилдиракли универсал-чоқиқ трактори, 2636 та юқори унумли галла ва шоли комбайнлари, 2642 та пахта териш машинаси, 1850 та озуқа йиғиш комбайнлари, 15687 та турли хилдаги плуглар, 311603 та культиваторлар ва бошқа техника воситалари зарур. 2001 йилнинг 1 январь ҳолатига ҳайдов тракторларига бўлган талаб 95, чоқиқ тракторларига - 87, галла комбайнларига - 98, культиваторларга - 86, трактор тиркачаларига - 75, дори пуркагичларга - 74 %га қондирилди.

Техника сонини эҳтиёж даражасига етказиш, амортизация муддатларини ўтаб бўлганларини йилма-йил янгилари билан алмаштириб бориш маҳсулот стиштирувчилар (ширкат ва фермер хўжаликлари) учун ҳам, уларга ишлаб чиқариш ва техника хизмати кўрсатувчи сервис корхоналари (машинасозлик заводлари, давлат ва муқобил машина-трактор парклари) учун ҳам муҳим вазифа ҳисобланади. Зеро, машина саройлари технологик карта-ларда кўрсатилган миқдордаги ва турдаги техника воситаларига эга бўлган тақдирдагина барча агротехник талаблар ўз муддатларида сифатли бажарилади, хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаштириш даражасининг ўсиши таъминланади.

Қишлоқ хўжалигини юқори самарали замонавий техника воситалари билан бутлашни рағбатлантириш, соҳа машинасозлик заводлари ва қўшма корхоналарини янада ривожлантириш учун зарур шарт-шароитларни шакллантириш, қишлоққа етказиб берилаётган тракторлар ва ўрим-йиғим техникаси ҳажмларини ошириш ҳамда улар учун ҳисоб-китоб қилиш механизминини такомиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 2000 йил 2 ноябрдаги «Қишлоқни лизинг шартларида қишлоқ хўжалиги техникаси билан таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПП 424-сонли қарорининг қабул қилиниши айни мўддао бўлди. Дарҳақиқат, мазкур ҳужжатга асосан вазирлик мақомидаги «Ўзқишлоқхўжалик-машлизинг» компанияси ташкил этилди, унинг тузилмаси тасдиқланди, энг муҳими, 2001-2007 йиллар мобайнида, тажриба тариқасида «Ўзқишлоқхўжаликмашхолдинг» компанияси заводлари ва қўшма корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган қишлоқ хўжалиги машиналарини (биринчи навбатда тракторлар ва ўрим-йиғим техникасини) машина-трактор паркларига, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлар) га ва фермер хўжаликларига 7 йил муддатга лизингга беришнинг ташкилий, иқтисодий ҳамда техникавий механизмлари аниқ ва равшан белгилаб қўйилди.

Лизинг операцияларда «Ўзқишлоқхўжаликмашлизинг» компанияси (лизинг берувчи), ТТП вилоят ҳудудий бирлашмалари, муқобил машина-трактор парклари, қишлоқ хўжалиги кооператив-

лари (ширкатлар), фермер хўжаликлари (лизингга олувчилар), қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводлари ва қўшма корхоналари (техника воситаларини ишлаб чиқарувчилар) билан бир қаторда Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш жамғармаси, «Пахтабанк» ва «Ўзагросуғурта» компанияси фаолият кўрсатмоқда.

Мазкур субъектларнинг ҳар бирига лизинг операциялари моҳиятидан келиб чиқадиган қўйидаги аниқ вазифалар юклатилган (чизмага қаранг).

Лизинг компаниясига:

- республикада қишлоқ хўжалиги техникаси лизинг сиёсатини олиб бориш ва уни такомиллаштириш бўйича асосланган таклифлар ишлаб чиқиш;

- ўзининг минтақавий филиаллари орқали ижарачилар (машина-трактор парклари ҳудудий бирлашмаси, муқобил машина-трактор парк, ширкат хўжалиги, фермер хўжалиги) билан лизинг шартномаларини тузиш (чизмадаги 5-тадбир; кейинги ўринларда бундай ифода чизмадаги рақам орқали қайд этилади);

- Молия вазирлиги ҳузуридаги махсус жамғарма маблағларига бўлган ўз эҳтисжини аниқлаш;

- жамғарма билан молиявий ресурслар ажратиш, «Пахтабанк» билан молия агенти вазифаларини, «Ўзагросуғурта» компанияси билан эса суғурта агенти вазифаларини бажариш юзасидан тегишли шартномаларни тузиш;

- жамғарманинг кафолат хатлари асосида зарур техника воситаларини ишлаб чиқариш юзасидан машинасозлик корхоналарига буюртмалар бериш ва уларни стказиб беришга доир шартномаларни тузиш;

- ижарачилар томонидан шартномаларга илова қилинган лизинг тўловлари жадваллари асосида бундай тўловлар ўз вақтида бажарилишини назорат қилиш;

- «Пахтабанк» даги операция ҳисоб рақамидан машинасозлик корхонасига навбатдаги чорак учун жойлаштирилган буюртма умумий ҳажмининг 30 %и миқдорида аванс пулини тўлаш (8);

- ижарачиларга техникани суғурта полиси мавжуд бўлгандагина бериш;

- техника воситасини ижарачи томонидан олиб кетилгани тасдиқлангандан кейин машинасозлик корхонасига қолган 70 фонд маблағни ўтказиб, узил-кесил ҳисоб-китоб қилиш (10);

- ижарачилардан олинган суммадан компаниянинг хизмат ҳақлари ундириб қолингандан кейин қолган қисмини уч кун муддатда жамғарманинг банкдаги ҳисоб рақамига ўтказиш (12);

- жамғарма маблағларидан мақсадли фойдаланиш, ҳисоб-китоблар тартибига қатъий риоя этиш.

Молия вазирлиги ҳузуридаги махсус жамғармага:

- ишлаб чиқариладиган техникага ҳақ тўлаш учун зарур бўлган ресурсларни шакллантириш ва уларнинг маибаларини аниқлаш (1);
- Лизинг компаниясига ажратилган молиявий ресурслар ҳажми учун кафолат хатларини бериш (3);
- маблағни Лизинг компаниясига 7 йил муддатга ссуда сифатида тақдим этиш (6);
- Лизинг компаниясининг «Пахтабанк»даги операция ҳисоб рақамига зарур пул маблағларини ўтказиш;
- маблағларни жамғармага қайтариш муддатлари бузилган тақдирда Лизинг компаниясига жарима тўловлари (пеня) ҳисоблаш (14);
- жамғарма томонидан Лизинг компаниясига ажратилган маблағларнинг мақсадли ишлатилиши устидан назорат ўрнатиш.

1-жадвал

Кўрсаткичлар номн	Компания	1 - банк	2 - банк
Техника қиймати (ТТЗ 80.11 трактори), минг сўм	5000	5000	5000
Маржа миқдори, %			
Лизинг муддати, йил	12	24	36
Бўнак миқдори, % минг сўм	7 15	7 15	7 15
Асосий қарз миқдори, Минг сўм	750	750	
Маржа тўловлари миқдори, минг сўм	4250 1806,250	4250 3612,500	750 4250
Лизинг компаниясига қайтариладиган маблағ, минг сўм	6056.250	7862.500	5418,750
Лизинг оловчи учун техниканинг умумий нархи, минг сўм	6806,250	8612,500	9668,750
Мижознинг молиявий лизинг туфайли тежаган маблағи, минг сўм			10418,750
1 - банкка қараганда	1806,250		
2 - банкка қараганда	3612,500		

«ПАХТАБАНК»ка:

(Лизинг компаниясининг молиявий агенти)

- Лизинг компаниясининг барча ҳисоб-китобларига молиявий хизмат кўрсатиш;

- ижарачилар билан тузилган лизинг шартномалари ва машинасозлик корхоналари билан техника воситаларини стгакизб беришга доир тузилган шартномалар бўйича белгиланган тўловлар ва ўзаро молиявий мажбуриятларнинг ўз вақтида бажарилиши устидан назорат ўрнатиш;

- ижарачи томонидан лизинг тўловлари олдиидан тузилган жадвал асосида амалга оширилмаганда унинг ҳисоб рақамига сўзсиз бажарилиши лозим бўлган тўлов талабларини қўйиш (13) ва ундирилган пул маблағларини операция ҳисоб рақамига ўтказиш.

Лизингга олувчилар (ижарачилар)га:

- лизинг бўйича стгакизб бериладиган техника воситаларига бўлган ўз эҳтисжларини аниқлаш ва улар асосида тузилган буюртмаларни Лизинг компаниясининг минтақавий филиалларига топшириш;

- техника воситаси қийматининг 15 %ини ўз маблағлари ҳисобидан Лизинг компаниясига аванс тариқасида тўлаш (5а);

- лизингга олинадиган техникани ўз маблағлари ҳисобидан суғурталаш (56);

- техника қийматининг қолган 85 %ини ва лизинг бўйича %ларни 7 йил мобайнида тўлаш юзасидан лизинг шартномаларини тузиш (5);

- жадвалда белгилаб қўйилган лизинг тўловларини ўз вақтида амалга ошириш (11);

- лизингга олинган машина ва механизмларни техник талабларга риоя қилган ҳолда ишлатиш ва уларни бузилишдан сақлаш.

Лизинг компанияси ва унинг вилоятлардаги филиаллари юқорида келтирилган қоида ва тартибларга амал қилган ҳолда жорий йилнинг 1 август ҳолатига лизинг олувчиларга 2580 та техника воситаларини, шу жумладан, 2012 та «ТТЗ», 240 та «МТЗ», 76 та «МХ-135» русумли пахтачилик ва универсал-чолик тракторларини, 200 та «Кейс» пахта териш машинаси ҳамда 52 та турли хилдаги қишлоқ хўжалиги техникасини стгакизб бердилар. Буларнинг 226 таси давлат ва муқобил машина-трактор паркиларига, 702 таси ширкат, 1652 таси эса фермер хўжаликларига тегишлидир.

Хўш, лизинг тизими қандай хусусиятлари билан мижозларни ўзига тортмоқда, унинг банк кредитларига нисбатан афзалликларини нмада? Бу саволларга тубандаги жадвалда келтирилган рақамлар ёрдамида жавоб топса бўлади (бу ерда 1 - банк рақамлари - тижорат банки мижозга ўз маблағи ҳисобидан кредит берганда, 2- банк рақамлари - тижорат банки мижозга Марказий банкдан жалб қилинган маблағ ҳисобидан кредит берганда).

Кўриниб турибдики, мижоз молиявий лизинг тўсфайли мар-

жаси 24 % бўлган банк кредитига нисбатан 1,8 млн. сўм, маржаси 36 % бўлган банк кредитига нисбатан эса 3,6 млн. сўмдан ортиқ маблағини тежаб қолган. Нархи 5 млн. сўмдан баланд бўлган техникани лизингга олган мижознинг тежаб қолган маблағи миқдори янада катта бўлиши шубҳасиздир.

Қисқа вақт ичида тўпланган амалий тажрибаларнинг натижалари мижозларга техника воситаларини лизинг орқали етказиб бериш тизими муайян афзалликларга эга эканлигини кўрсатмоқда:

- машинасозлар, лизинг компанияси на техника ижарачиларининг яхлит лизинг тизими ташкил этувчилари сифатида фаолият кўрсатишлари уларнинг манфаатлари ўзаро мос тушишини таъминламоқда;

- янги техника воситаларига бўлган талабнинг нафақат давлат машина-трактор парклари ва ширкат хўжаликлари каби йирик субъектлар, балки муқобил машина-трактор парклари ва фермер хўжаликлари сингари нисбатан кичик ташкилотлар томонидан ҳам ортиб бориши;

- лизинг тизими мижозларнинг икки муҳим муаммосини, яъни, техникани сотиб олиш ва уни молиялаштиришни бараварига ечиб бермоқда. Бу, маблағ ресурслари тақчил бўлган мижозлар учун айниқса, аҳамиятлидир;

- лизингга олувчилар бирданига катта маблағ сарфламасдан ўзларининг техника саройлари ва паркларини янги замонавий машина ва механизмлар билан бутлаб олиш имкониятига эга бўладилар.

4.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг иқтисодий омиллари ва уларни моддий-техника жиҳатдан ривожлантиришининг асосий йўналишлари

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника таъминотида иқтисодий омиллар жуда муҳим аҳамият касб этади. Масалан, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ишлаб чиқариш жараёнларини электрлаштириш корхона хўжалик фаолиятини кескин равишда ривожлантиради. Қишлоқ хўжалигида киловатт соат электр энергияси ёрдамида 120кг донни янчиш, 38 бош сигирни соғиш, 15 бош қўйнинг жунини қирқиш, 2,3 илдимевани қирқиш, 88 кг. нонни ёпиш мумкин.

Электр станцияларини қуриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилайти.

Илмий-текшириш институтлари маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ҳар бир млрд квтҒсоат электр энергияси йилига 700 минг меҳнатга яроқли кишининг меҳнатини тежаб, маҳсулот етиштириш учун сарфланадиган харажатларни 200 млн. сўмга камайтиради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг моддий-техника таъминотини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардир:

- ҳар бир қишлоқ хўжалиги зонасига мос келадиган ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлган техника ишлаб чиқариш ва шу асосда ишлаб чиқаришни комплекс механизациялаштириш;

- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш воситаларидан кенг қўламда фойдаланиш;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини кимёлаш даражасини ошириш ва иқтисодий жиҳатдан қулай бўлган кимё маҳсулотлари ишлаб чиқаришга уриниш;

- ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотлари қуришни кенг қўламда авж олдириш ва қурилишни такомиллаштириш;

- ерларнинг мелиорация ҳолатини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигини сув билан тўла таъминлашга эришиш, яъни ерларга маҳаллий ўғитлар солиш ҳамда суғоришнинг илғор технологияларини (масалан, Исроилнинг томчилатиб суғориш технологиясини) қўллаш орқали;

- чорвачилик фермерларини маҳсулдор зотли ҳайвонлар билан таъминлаш ва электрлаштириш даражасини ошириш; экинларнинг касалликларга бардош бера оладиган юқори ҳосили, тезпишар уруғ навларини яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш;

- қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат қилувчи корхоналарнинг (таъмир, қурилиш, илмий-текшириш институтлари ва ҳоказо) моддий-техника базасини мустаҳкамлаш.

Ҳозирги шароитда агротехсервис тизимини ривожлантириш катта аҳамият касб этмоқда. Қишлоқ хўжалигига техсервис хизмати кўрсатиш корхоналарини тузиш муҳим ўрин тутди, бундай корхоналардан бири машина-трактор паркларидир. Лекин, таъкидлаб ўтилганидек, иқтисодиёт соҳасини эркинлаштириш, яъни давлат бошқарув ролинини чегаралаш, иқтисодий эркинликларнинг ва хўжалик юритиш субъектлари сонининг ортиши агротехсервис тизимида ҳам рақобат муҳити шакллантирилишини тақозо этади. Бундай шароитда, турли мулк шаклидаги, агротехник хизмат кўрсатувчи муқобил корхоналарни яратиш зарур. Буларга техник марказлар, дилерлик марказлари, лизинг компаниялари, техника хизмати бўйича фермерлар кооперативи, хўжалик негизидаги муқобил машина трактор парклари, шахсий ва бошқа турдаги корхоналар қиради.

Жумладан, давлат ҳиссадорлик машина-трактор парклари томонидан хизмат кўрсатиш нархларининг юқорилигига биринчидан, чет эл техникаларининг меъёр бўйича хизмат муддатлари 10-15 йил бўлишига қарамаздан, лизинг муддати 5,6 йил белгиланиши, лизинг ҳақи (амортизация ажратмаси) миқдори жами таннархнинг 55-70 %ини ташкил этиши ва улар унумдорлигининг меъёрига нисбатан 25-30 %га кам белгиланиши оқибатида эса

бошқа харажатларнинг сунъий равишда ортиб кетишига сабаб бўлмоқда. Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш нархларини камайтириш йўли, лизинг муддатини ҳеч бўлмаганда техника хизмат муддатининг 80 %гача белгилаш ва бу лизинг ҳақини МТПлар тўлиқ хўжалик бўйнига қўймасликлари учун уларга давлат томонидан узоқ муддатли кредитлар берилиши масаласи ҳал этилишидир.

Умуман, агар тарихга назар ташлайдиган бўлсак 1928-1958 йилларда МТСлар ташкил этилиши, 1980 йилларда Наманган вилояти, Мингбулоқ туманида тажриба тариқасидаги МТПлар фаолияти натижалари шуни кўрсатдики, техникани деҳқондан ажратиб қўйиш, ўз фойдаси орқасидан кувиш оқибатида механизация ишлари таннархи ортиб кетиши бу тузилмаларнинг тез муддатларда тугатилишига олиб келган. Ҳар иккала ҳолда ҳам бу тузилмаларнинг фаолиятини уларни ташкил этишдан асосий мақсад бўлган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини ошириш, пировард натижада қишлоқ аҳолиси турмуш фаровонлигини яхшилаш билан узвий боғловчи иқтисодий механизм яратилмагандир.

Ҳозирги шароитда давлат ҳиссадорлик машина-трактор паркларини монопол ҳолатдан чиқариш йўлларидан бири, юқорида айтиб ўтганимиздек, уларга турдош бўлган техник сервис корхоналарини ташкил этишдир. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг X сессиясида И.А Каримов, ҳар бир туманда бир неча шундай муқобил машина-трактор паркларини тузиш мақсадга мувофиқлигини айтиб ўтган эди. Бу ҳақда, Республика Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 мартдаги 108-сонли «Машина-трактор парклари моддий-техника базасини янада мустаҳкамлаш ва уларнинг хизматларини кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 108-қарорида ҳам тўхталиб ўтилган. Унда жумладан, ҳар бир туманда камида иккита шундай нодавлат мулк шаклидаги машина-трактор паркларини тузиш чора-тадбирларини кўриш кўзда тутилган. Лекин бундай сервис тузилмаларини аввало ташкил этишда, кейинчалик уларнинг фаолият кўрсатишларида бир қатор ташкилий-иқтисодий масалаларни ҳал қилиш лозим. Шунинг учун уларнинг энг мақбулини танлаб олишимиз ва устувор ривожлантиришимиз зарур. Шу ўринда уларнинг айримларини таҳлил этишга ҳаракат қиламиз.

Техника марказлари у ёки бу ҳудудда машина ва ускуналар ишлаб чиқарувчининг вакили сифатида фаолият кўрсатади. Шу сабабли уларнинг вазифаларига: машиналар, ускуналар, эҳтиёт қисмлар сотиш, уларни сотишга тайёрлаш, монтаж қилиш ва ишлатиш, кафолат муддатида ва ундан кейинги даврда техник хизмат кўрсатиш ва таъмир кабилар киради. Агросаноат мажмуидаги муносабатларга мос равишда кўп корхоналар кўрсатилган хизматлар учун

ўз вақтида пул тўлай олмаслиги, шунинг учун ҳам марказлар истеъмолчилар билан ҳисоб-китобда асосан компенсацион лизинг шаклидан фойдаланиши кўзда тутилади, техника ижараси ва механизация ишларини бажариш оддий бирлашмалар шартномасидан амалга оширилади. Шундай қилиб, техник марказлар у ёки бу иш тартибларини бажариш учун машиналар мажмуини етказиб беради, уларни нефть маҳсулотлари билан ўз ҳисобидан таъминлайди, техник сервис хизмати кўрсатади ва ҳоказо. Моҳияти жиҳатидан у машина-технологик станциялар вазифасини бажаради.

Техник марказга техника етказиб берувчилар билан муносабатлар эса икки вариантда ташкил этилиши мумкин: шартномавий ва корпоратив.

Биринчи вариантда техника ва ускуналар етказиб берувчилар билан лизинг келишуви ёки биргаликда фаолият юритиш ҳақида шартнома тузилади.

Иккинчисида эса, техник марказ иккиламчи бўйсунувчи жамият бўлиб қолади. Унинг фаолияти акционерлик жамияти томонидан тайинланган ижарочи директор ва директорлар кенгашига сайланган вакиллар томонидан кучли назорат остида бўлади. Бундай ҳолда техника ва бошқа моддий ресурслар техник марказларга сақлаш учун берилган ҳисобланади.

Бир қатор ҳолларда техник марказлар билан бирга дилерлик марказларини ташкил этиш ҳам мақсадга мувофиқдир. Булар техника ишлаб чиқарувчи, техник марказлар ва истеъмолчилар ўртасида вакил сифатида намоён бўлади. Техник марказ томонидан иш ва хизмат турлари айнан дилерлик марказлари зиммасига юклатилади, чунки техник марказлардан фарқли ўларок, дилерлар биргина техника ва ресурслар етказиб берувчилар билан эмас, балки бирданига турли хил маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар билан ҳамкорликни йўлга қўйишлари мумкин. Моҳияти жиҳатидан дилерлик марказларини ташкил этиш ва ривожлантириш сервис хизматини яхшилаш, маҳсулот таннархини арзонлаштириш, техника таъминоти ва эҳтиёт қисмлар баҳосини камайтириши керак, чунки бунда даллолларга эҳтиёж қолмайди.

Ҳозирги кунда кўп хўжаликлар йирик хизмат кўрсатувчи кооперативлар ташкил этиш учун керакли пул маблағларига эга эмас. Шунинг учун бозор шароитида хўжаликлараро кооперацияни ривожлантиришнинг дастлабки даврида бундай кооперативларни бирлаштириш орқали ташкил этиш мақсадга мувофиқдир, яъни моддий-техника ва агросервис пунктлари устахоналарининг мутахассислари, бир неча хўжаликларнинг хизмат кўрсатиш корхоналарини бирлаштириш зарур. Механизация ишларини бажариувчи хусусий тартибдаги корхоналарни ташкил этиш эса, катта капитал маблағларни талаб этади.

Бундай шароитда тўғри ва самарали йўллардан бири йирик

хўжаликлар устахонаси негизда машина-трактор паркларини ташкил этишни кенг жорий қилишдир. Қишлоқ хўжалиги ширкати таркибида муқобиллик асосида ташкил этиладиган хусусий машина-трактор парклари қишлоқ ишлаб чиқариш инфратузилмаларининг янги хўжалик субъектида мулкчилик шаклларида қатъи назар (қишлоқ хўжалиги корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, шунингдек, бошқа юридик шахслар ва аҳолига) техник сервис хизмат кўрсатади.

Ширкат таркибидаги машина-трактор паркни ўз тасарруфидаги ҳамда унинг хизматидан фойдаланувчи ўзга субъектлар техника ва бошқа асосий воситалари базасида кафолатли сервис хизмати ташкил қилади ва у қуйидаги афзалликларга эга:

- бошқа турдош машина-трактор парклари билан биргаликда техник сервис хизмати кўрсатиш соҳасида рақобатни вужудга келтиради ва кучайтиради;

- буларни ташкил этишда бино ва иншоотлар қуриш, малака кадрларни жалб қилиш зарурати ҳисобига капитал маблағларни тежаш имконияти туғилади;

- сервис хизмати тизими бевосита ширкат таркибидаги машина-трактор парклари фаолиятига асосланганлиги, шунингдек, сервис хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжалик субъектлари мутахассислари ва механизаторларидан ташкил топганлиги ва қўшимча бошқарув аппаратига эҳтиёж йўқлиги ҳисобига хизмат кўрсатувчиларнинг умумий сонини камайтириш имконини беради;

- сервис хизмати кўрсатиш билан бир қаторда ширкатдаги мавжуд илгор тажрибаларни сервис хизматидан фойдаланувчи хўжаликларга жорий қилиш имконияти яратилади;

- ширкатлар ва парк хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжаликлардаги техника воситаларидан йил мобайнида тўлиқ ва самарали фойдаланиш учун имкониятлар яратилади;

- машина-трактор паркни сервис хизматидан ширкатнинг ўзи ҳам фойдаланганлиги учун хизмат ҳақи тарифлари ошиб кетишига йўл қўйилмайди ва тарафлар ўзаро келишувига асосан манфаатли даражада белгиланади;

- ширкат таркибида ташкил этилган машина-трактор парклари фаолияти натижасида кўрилган фойда, бевосита парк моддий-техника базасини, шу билан бирга ширкат молиявий аҳволини мустаҳкамлашга хизмат қилади;

- хизмат кўрсатиш нархлари нисбатан арзонлиги улар хизматидан фойдаланувчи субъектлар (айниқса, деҳқон ва фермер хўжаликлари) сонининг ортишига олиб келади;

- фаолият турларининг кенгайиши, яъни, эҳтиёт қисм, ёқилғимойлаш материаллари ва бошқа саноят маҳсулотлари билан уларни олиб келиб таъминлаш ҳисобига фойда кўриш имкониятини яратади;

- ширкат техника воситалари ва эҳтиёт қисмларни бевосита ишлаб чиқарувчи заводлардан сотиб олиш ҳамда воситачи ташкилотларга тўланадиган тўловлар миқдорининг қисқариши ҳисобига уларнинг нархларини арзонлаштиришга эришилади;

- ширкат ва парк хизматидан фойдаланувчи бошқа хўжалик субъектларининг маблағларини улар билан келишув асосида бирлаштириш ҳамда банкдан узоқ муддатли кредит олиш ҳисоби-га парkning моддий-техника базасини мунтазам равишда янгилаб бориш имконияти яратилади;

- бозор муносабатларига мос келувчи бошқа қулай иқтисодий ва ташкилий шароитларни яратишга кенг имкониятлар очиб беради.

Муқобил машина-трактор паркларини ташкил этиш объектив зарурат эканлиги масаланинг иқтисодий томони билан ҳам белгиланади. Яна шуни таъкидлаш керакки, давлат ҳиссадорлик машина-трактор парклари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш учун зарур бўлган 200 турдаги техника ва ускуналар ўрнига 15 турдаги йирик техникаларни ўзида мужассам этгани, улар хизматидан асосан йирик хўжаликлар фойдаланишини тақозо этмоқда ва бу техникалар катта майдонларга хизмат кўрсатади. Авваллари кичик ва янги ташкил этилаётган хўжаликлар эса қўшни республикалардан арзон ва туриб қолган техникаларни сотиб олиб, фойдаланишга мажбур эдилар, лекин бу техникалар унумсиз, кўп эҳтиёт қисм ва жорий таъмирни талаб этарди.

Муқобил машина-трактор паркларининг тузилиши бунга чек қўйди, чунки бу машина-трактор паркларида кўп турдаги техникалар мавжудлиги, улар 0,5 гектарга ҳам, 1000 гектарга ҳам бирдек сифатли хизмат кўрсатиши, хизмат ҳақи оптимал даражадалиги, қолаверса, шартнома бутунлай бошқача тузилиши бу хўжаликларга жуда қўл келади.

Юқоридаги таҳлиллардан кўриниб турибдики, ҳозирги пайтда техник сервис тизимида рақобат муҳитини вужудга келтирувчи, уни ташкил этиш ва фаолият кўрсатишда кам капитал маблағлар талаб қилувчи, қолаверса, бутунги кунда қишлоқ хўжалигида юзага келган шароитга мос келувчи ва қишлоқ хўжалигида техникалардан фойдаланишнинг асосий мақсади маҳсулот етиштириш таннархини камайштиришнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши иқтисодий самарадорлигини ошириш билан узвий боғланган механизмни яратишга имкон берувчи энг мақбул йўлларида бири — бу, йирик хўжаликлар устахонаси негизда муқобил машина трактор паркларини ташкил этишдир.

Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси дейилганда, моддий бойлик ишлаб чиқариш шароитида бевосита банд бўлган меҳнат воситалари ва меҳнат буюмлари йиғиндиси тушунилади. Қишлоқ хўжалигининг моддий-базаси таркибига ер ресурслари, тракторлар, машиналар, меҳнат қуроллари ва буюмлари; электр жиҳозлари; ёнилғи ва мойлаш материаллари, таъмир техникаси, ишлаб чиқариш бинолари, мелиорация ва йўл иншоотлари; алоқа воситалари; маҳсулдор ва ишчи ҳайвонлар; кўп йиллик дарахтлар; уруғлик; озиқ ва ҳоказолар киради. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий таъминотининг ташкилий асослари асосан «Корхоналар тўғрисида»ги қонунга мувофиқ олиб борилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари қишлоқ хўжалигининг бир қатор хусусиятларига боғлиқ. Илмий - текшириш институтлари маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ҳар бир млрд. квт/соат электр энергияси йилига меҳнатга яроқли 700минг кишининг меҳнати тежаб, маҳсулот етиштириш учун сарфланадиган харажатларни 200 млн. сўмга камайтиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалигида моддий-техника баъзаси деб нимага айтилади?
2. Моддий-техника таъминоти деб нимага айтилади?
3. Ўзбекистон Республикасида моддий-техника таъминоти қандай амалга оширилган?
4. Моддий-техника таъминотини ривожлантиришнинг асосий йуналишлари нималардан иборат бўлади?

Асосий адабиётлар

1. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. «Иқтисод ва ҳисобот» журнали, 10-12 –сонлар. - Т.: 1995.
2. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. - М., 1995.
3. Н. Юсупов, М. Тошболтаев. Қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизинг орқали етказиб бериш тизими. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», №6, 2001.

ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСИДАН ФЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

5.1. Электрлаштириш — техник тараққиётнинг муҳим йўналиши

Халқ хўжалигининг барча тармоқларида иқтисодий ислохотлар давом этмоқда. Кўпгина тармоқлар давлат тасарруфидан чиқарилиб, хусусий мулк шаклига ўтмоқда. Бу борада қишлоқ хўжалигида ҳам бир қанча ишлар олиб борилмоқда. Қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган ялпи маҳсулотнинг 97 %и нодавлат сектори ҳиссасига тўғри келмоқда. Қишлоқ хўжалиги корхоналарига хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг давлат тасарруфидан чиқарилиши ва хусусийлаштирилиши олиб борилаётган ислохотларнинг муҳим натижадир.

Қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш инфратузилмалари объектларида бир қанча йирик тармоқлар давлат тасарруфида қолган бўлиб, булар қаторига электр узатиш, йўл хўжалиги, асосий транспорт хўжалиги ва бошқа шу каби тармоқлар киради. Бу тармоқлар ривожланган давлатлардаги каби давлат тасарруфида бўлиб келган ва шундай бўлиб қолиши керак. Чунки бозор муносабатлари шароитида бундай йирик тармоқлар саноклигига бўлгани учун улар хусусийлаштирилса, йирик монополистлар пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Халқ хўжалигининг барча тармоқларидаги каби қишлоқ хўжалигида ҳам электр энергияси билан таъминланганлик ва ундан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалигида электр энергияси асосан ёритиш, иситиш, яъни иссиқхоналар, сув кўтариб берувчи насос станцияларни электрлаштириш, стационар ва кўчма суғориш агрегатларини электрлаштириш, инкубаторияларда ҳамда чорвачилик фермаларида микроклим ҳосил қилиш ва бошқалар учун ишлатилади.

Қишлоқ хўжалигини электрлаштиришнинг самарадорлигини аниқлаш учун бошланғич кўрсаткичлар қуйидагилар ҳисобланади:

- ер майдони ва шудгор қилинган ерларда: натурал ва пул ҳисобида экинлар бўйича деҳқончилик маҳсулотлари етиштириш;
- ҳайвонлар тури бўйича уларнинг сони натурал ва пул ҳисобида чорвачилик маҳсулотларини етиштириш;
- соҳалар ва жараёнлар бўйича электр двигателлари, электр аппаратлари, қурилмалар сони ва қуввати, электрлаштириш во-

ситалари (подстанциялар, электр узатиш тармоқлари, механизмлар)нинг қўймати, бутун хўжалик соҳалари бўйича йиллик истеъмол қилинадиган энергия, 1 кВт қувватнинг қўймати, хизмат кўрсатувчи ходимлар сони, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун электрлаштиришгача ва электрлаштирилгандан кейинги меҳнат сарфи, хўжаликларнинг электр билан таъминланганлиги ишлаб чиқариш жараёنларини электрлаштириш имкониятларини характерлайди.

Электр узатиш тармоқлари ва тарқатувчи ҳамда ишлаб чиқарувчи объектлар қурилиши қанчалик мустаҳкам ва кафолатли даражада бўлса, нафақат қишлоқ хўжалиги, балки, халқ хўжалигининг барча соҳалари самарали фаолият кўрсатиши таъминланади. Бу тармоқнинг қишлоқ хўжалигидаги ўрни жуда муҳимлиги шундаки, у биринчидан, экинларни суғориш билан боғлиқ бўлган жараёнларда сув кўтариш қурилмалари узлуксиз ишлаши, иккинчидан, етиштирилган айрим маҳсулот турларини омборхоналар ва совутгичларда бузилмасдан сақланишини таъминлайди. Бундан ташқари, электр узатиш тармоғи чорвачилик соҳаси ёки паррандачилик тармоқларида электр энергиясидан фойдаланиш жараёнида етиштирилаётган маҳсулот сифати ва миқдорини оширишда ўз таъсирини кўрсатади.

Энергетика ресурслари таркибида электр энергияси асосий ўринни эгаллайди. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш корхоналарнинг хўжалик фаолияти кескин ривожланишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигида 1 киловат-соат электр энергияси ёрдамида 120кг. донни янчиш, 38 бош сигирни соғиш, 15 бош қўйнинг жунини олиш, 2,3 тонна илдимевани қирқиш, 88 кг. нонни ёпиш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўла электрлаштириш меҳнат унумдорлигини оширади, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради.

Электр станцияларини қуриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради, қишлоқ аҳолисининг турмуш шароитини яхшилайтиди. Қишлоқ хўжалигини электр энергияси билан тўла таъминлаш етиштирилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилайтиди ва иш кучига бўлган талабни камайтиради.

Ғаллачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигин 3-4 марта оширади. Ғаллани тозалашда «ОС-1», «ОС-3», «ОБ-10» маркали ғалла тозалаш механизмларидан фойдаланиш меҳнат сарфини 20-25 %, маҳсулот таннархини эса 15-35 % камайтиради. Ғаллани қуриштишда меҳнат сарфи 30-40 % га, таннархи эса 20-35 %га камайтиради.

5.2. Ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш

Дехқончиликда электр энергиясидан фойдаланиш экинларни суғориш ишларини механизациялаш имконини яратиб, меҳнат харажатларини 10-20% га, эксплуатация харажатларини эса 10% га камайтиради. Иссиқхонани пеститиш, ёритиш, сув насосларини ишга солиш ишларида электр энергиясидан фойдаланиш фақат меҳнат сарфини камайтирибгина қолмай, балки ҳар га экин майдонидан олинадиган ҳосилни ҳам оширади. Ҳар бир сўмлик электр энергияси ҳисобига 100-150 сўмлик маҳсулот яратилади.

Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфини кескин камайтиришга олиб келади. Электр энергиясидан фойдаланиш фермадаги бир қатор ишлар, шу жумладан, сув билан таъминлаш, озиқларни ҳайвонларга бериш, сугирларни соғиш, юкларни ташиш, кўй жунларини қирқиш, сутга дастлабки ишлов бериш, инкубация ва ҳоказо ишларни механизациялар ёрдамида бажариш имконини беради.

Суғориш ишларини автоматлаштириш чорва моллари маҳсулдорлигини 10-15 % га оширади, олинадиган маҳсулот сифатини яхшилайди. Ем-хашакни молга бериш олдидан таёрлаш ишларида электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфини 75-90 % га камайтиради, озиқ сифатини яхшилайди, унинг нишхўрдга чиқишини кескин камайтиради. Чорва молларини соғишни электрлаштириш катта аҳамиятга эга. Сугир соғиш аппаратлари ёрдамида соғилганда меҳнат сарфигина тежалиб қолмай, балки соғувчиларнинг меҳнати ҳам энгиллашади. 1 ц. сут кўлда соғилганда 4,4 киши-соат сарфлангани ҳолда, соғиш аппарати ёрдамида соғилганда 2,5 киши-соат, соғиш залида соғилганда эса 1,8 киши-соат сарфланади. Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш сут соғиб олиш меҳнатини тежабгина қолмай, балки соғиладиган сутнинг тозалик даражасини ҳам оширади.

Кўй жунини механизмлар билан қирқиш меҳнат унумдорлигини 3-4 баробар оширади. Қирқиб олинган жун сифати ҳам анча юқори бўлади.

Паррандачилик фермаларини тунда электр энергияси билан ёритиш натижасида товуқ ва ўрдақлардан олинадиган тухум 25-30 %га кўпаяди. Электр энергиясидан хўжаликда ёрдамчи тармоқларда, жумладан, устахона, тегиримон, ёғоч арралаш ва ҳоказо ишларда фойдаланиш катта иқтисодий самара беради.

5.3. Электр энергиясидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари

Илмий-текшириш институтларининг маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалигида фойдаланилган ҳар бир миллиард квтҒсоат электр энергия йилига меҳнатга яроқли 700 минг кишининг меҳнатини тежаб, маҳсулот етиштириш учун сарфланадиган харажатларни 2 млн. сўмга камайтиради.

Электр энергиясидан фойдаланиш қишлоқ аҳолисини моддий ва маданий фаровонлигини оширишда, қишлоқ маданиятини шаҳар маданиятига яқинлаштиришда катта роль ўйнайди.

1980 йилда қишлоқ хўжалигида бир ходим ҳисобига тўғри келадиган электр энергияси 2520 квт/соат ни ташкил этди. 1990 йилга келиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган электр энергияси 210-235 млрд квтҒсоатга етди.

Қишлоқ хўжалигида электр энергиясидан самарали фойдаланиш кўйидаги кўрсаткичлар ёрдамида аниқланади: меҳнат унумдорлиги, маҳсулот таннархи, 1 киши-соатга тўғри келадиган соф даромад, 1 сўмлик ишлаб чиқариш сарфига олинган даромад, рентабельлик даражаси, қўшимча сарфланган капитал маблағининг қайтиш муддати.

Электр энергиясидан фойдаланиш фақат меҳнат унумдорлигини ошириб, маҳсулот таннархини камайтирибгина қолмай, балки иқтисодий, иқтисодий ва ишлаб чиқариш шароитлари ҳам яхшиланиши олиб келади.

Қишлоқ, хўжалиги ишлаб чиқаришида ва қишлоқлардаги аҳоли пунктларида электр энергиясидан тежаб фойдаланиш ҳар бир қишлоқ, хўжалик корхонаси ва бутун мамлакатга катта иқтисодий самара беради. Чунки ҳозирги вақтда кўпчилик колхоз, совхозлар марказлаштирилган давлат энергия системасига уланган.

Колхоз, совхозларда электр энергиясидан тежаб фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишлар ҳажмининг аниқлаш учун йил бўйи электр энергиясидан фойдаланиш жорий режа тузилади. Бунинг учун бутун хўжалик ва унинг айрим тармоқлари бўйича электр энергиясига бўлган йиллик талаб аниқланади. Бундай ишлаб чиқариш процессларидан ташқари, коммунал-маиший, маданий-оқартув муассасалари, қишлоқ аҳолиси сарфлайдиган электр энергиясини ҳам ҳисобга олиш керак. Агар колхоз ёки совхоз территориясида яшайдиган хонадонлар, маданий-маиший муассасалар, хаммом, медицина ташкилотлари ва бошқалар электр энергиясини давлат электр тармоғидан олсалар сўтлик орқали хўжаликнинг электр энергиясига бўлган йиллик талабини аниқлашда ҳисобга олинмайди.

Хўжаликнинг электр энергиясига бўлган йиллик талабни аниқлаш учун аввал тармоқлар бўйича (деҳқончилик, чорвачилик, механизация, ипақчилик ва бошқа тармоқлар) бўйича талаб аниқланади. Ёки бўлмаса электр энергиясига бўлган талаб, энергия истеъмолчилари бўйича (электр билан ишлайдиган жами машина ва механизмлар, қурилмалар, ишлаб чиқариш ва жамоат бинолари) аниқланади.

Ҳисоблаш икки йўл билан:

1. Ҳар бир квадрат метрни ёритишга, ҳар бир электр двигателига ҳар бир исткич прибор ёки электр қувватини барча тармоқлар бўйича ҳисоблаб, бир-бирига қўшиш йўли билан аниқланади. Бундай ҳисоблаш анча мураккаб бўлиб, кўп вақт кетади, лекин ҳисоб анча аниқ бўлади.

2. Умумлаштириш ҳолда: бир хонодонга, 1 т маҳсулот етиштиришга ёки қайта ишлашга, чорва молларини бир бошига, устахоналарда 1 та трактор ёки машинани ремонт қилишга, 1м³ тахтани ишлашга ва ҳоказолар бир йилда ўртача қанча электр энергия талаб қилиниши аниқланади.

Ҳисоблашни формула шаклида қуйидагича ёзиш мумкин:

$$P_M = P_1 + P_2 + P_3 + P_4$$

P_M — хўжалик бўйича электр энергиясига талаб (кВт);

P_1 — деҳқончилик, P_2 — чорвачилик, P_3 — устахоналар, P_4 — хонадонлар бўйича талаб.

Бу ерда шунини ҳисобга олиш керакки, хўжаликдаги барча чироқлар, электр ускуналари ва двигателлар бир вақтда ишлайди. Ушнинг учун P_M ни талаб коэффициентига (K_c) қўпайтирилиб ҳақиқий талаб аниқланади.

$$P = P_M \cdot K_c$$

ҳақиқий талабга хўжалик ичидаги электр тармоқларида электр токининг йўқолишини ҳам қўшсак, хўжалик бўйича қандай қувватга эга бўлган трансформатор ўрнатиш кераклигини аниқлаймиз.

Хўжалик бўйича ёки хўжаликнинг бирон участкасига қандай трансформатор ўрнатиш кераклиги қуйидаги формула шаклида аниқланади:

$$P_{mp} = (P_M \cdot P_{ii}) \cdot K_c K_{BT}$$

P_{mp} — трансформатор қуввати;

P_{ii} — белгиланган норма бўйича талаб;

P_M — тармоқда токнинг йўқолиши;

K_c — талаб коэффициенти.

Қисқача хулосалар

Энергетика ресурслари таркибида электр энергияси асосий ўринни эгаллайди. Электр станцияларини қуриш электр энергияси билан таъминлаш харажатларини қоплаш муддатини қисқартиради қишлоқ аҳолиси турмуш шароитни яхшилайдди. Фаллачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат унумдорлигини 3-4 марта оширади. 1980 йилда қишлоқ хўжалигида бир ходим ҳисобига тўғри келадиган электр энергияси 2520 квт/соат ни ташкил этди. Кейинги йилларга келиб, қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган электр энергияси 210-235 млрд квт/соатга етди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқаришни электрлаштириш нималардан иборат?
2. Электр энергиядан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари нималардан иборат?
3. Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш корхоналарнинг хўжалик фаолиятида қандай ўзгаришларга сабаб бўлади?
4. Чорвачиликда электр энергиясидан фойдаланиш меҳнат сарфида қандай ўзгаришларга олиб келади?

Асосий адабиётлар

1. Добрынин В. Экономика сельского хозяйства. - М., 1986.
2. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. - М., 1990.

АСМДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

6.1. АСМда транспортнинг аҳамияти

Моддий ишлаб чиқариш тўрт соҳадан: қазиб олувчи; ишлаб берувчи; саноат; деҳқончилик ва транспортдан ташкил топган. Транспортнинг бошқа ишлаб чиқарувчи соҳалардан фарқи шундаки, у янги маҳсулот яратмайди, балки ишлаб чиқарилган моддий бойликни истеъмолга етказиши.

Транспорт ёрдамида соҳалар, соҳа ичидаги тармоқлар, тармоқ ичидаги корхоналар бир-бири билан боғланиб, ишлаб чиқариш жараёни маромида бориши учун барча шароитлар яратилади. Транспорт ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги алоқани таъминлайди. Иш кучи, меҳнат қуроли ва меҳнат буюмларини бир жойдан иккинчи жойга кўчириб, жами истеъмол маҳсулоти кўламига таъсир кўрсатади.

Транспорт воситалари ёрдамида моддий бойликлар бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши натижасида истеъмолгача яқинлашади, истеъмол кийиматининг ташкил топиши тезлашади. Транспорт воситаларининг ўзига хос хусусиятлари улардан моддий бойлик ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларида кенг кўламда фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Транспорт воситаларидан фойдаланиш маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни реализация қилиш учун сарфланадиган вақтни қисқартиради, меҳнат унумдорлигини оширади, маҳсулот таннархини камайтиради.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш қишлоқ хўжалигида йўллар қуриш, уларнинг юк ташиш қобилиятини ошириш, таъмир ишларини мунтазам равишда олиб бориш, йўл хўжалиги ихтиёридаги техникани такомиллаштириш ва улардан унумли фойдаланиш, демакдир. Кузатишлар автомобилнинг юк кўтариш қобилияти қаттиқ қопламали йўлларда қаттиқ қопламасиз йўллардагига нисбатан 25-80%, тезлиги 2-3 марта ошишини, ёнилғи сарфини эса 2 марта камайишини кўрсатади. Шунинг учун хўжаликлараро ва хўжалик ичидаги йўлларни реконструкциялаш ва ўз муддатида таъмирлаш, йўл қурилишини кенгайтириш ва қишлоқ хўжалигини янда интенсив ривожлантириш учун реал шароитлар яратади.

6.2. АСМда транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари

Қишлоқ хўжалигида транспорт воситаларидан фойдаланиш халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига нисбатан ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятларга қуйидагилар киради:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари кенг ҳудудда етиштирилиши туфайли уларни ташиш бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради;

- қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг мавсумийлиги туфайли юк ташишни йил мобайнида бир меъёрда амалга ошириб бўлмайди. Айрим ҳолларда катта миқдордаги юкларни қисқа вақт ичида ташиш зарурати пайдо бўлади;

- турли хил транспорт воситалари талаб этилади;

- ташиладиган юклар тури, ҳажми, хусусиятига кўра ҳар хилдир;

- юк ташиш масофаси ҳар хил бўлади;

- транспорт воситалари ширкат хўжаликларига кам болади.

Қишлоқ хўжалигида транспорт воситаларидан фойдаланишнинг бу хусусиятлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари таннархида транспорт харажатлари миқдорининг ошишига олиб келади. Ҳисоб-китобларга кўра, маҳсулот таннархида транспорт харажатлари 30-40 %ни, дон маҳсулотлари таннархида 26 %ни, маккажўхори таннархида 15 %ни ташкил этади. Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликларида ташиладиган юкларнинг 80%и автомобиль транспортига, 16%и трактор транспортига ва 4 %и от-улов транспортига тўғри келади. Хўжаликлараро ташиладиган юкларнинг кўпи автомобиль транспорти, хўжаликлар ичида ташиладиган юкларнинг кўп қисми эса трактор транспортлари ҳиссасига тўғри келади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида ҳаво ва сув, темир йўл транспортдан ҳам фойдаланилмоқда.

6.3. Транспортдан фойдаланишни ташкил қилиш

Бозор иқтисодиёти шароитида ва соғлом рақобат муҳитида, автотранспорт корхоналари ўз мижозлари, яъни юк эгалари юкларни ўз вақтида, сифатли ташилганлиги ва албатта, ташишлар ва бошқа ишлар ҳамда хизматларга белгиланган нархлардан қониқишларини таъминлашга интилишлари лозим. Хўжалик юритишнинг маъмурий-буйруқбозлик шароитида автотранспорт хизматлари учун нарх-наво (тариф)лар давлат томонидан марказлаштирилган ҳолда белгиланган ва ҳар бир автотранспорт корхонаси учун ягона ҳисобланган. Оқибатда кўпчилик корхоналар зарар билан ишлаганлар. Бозор иқтисодиётига ўтиш муносабати билан автотранспорт корхоналарининг нарх-наво (тариф)ларни белгилаш тизимига ўзгартиришлар киритиш тақозо этилмоқда. Ҳозирги кунда ҳар бир корхона

Ўзининг нарх-наво (тариф) сиёсатини ишлаб чиқади, чунки тарифлар доимо назорат остида бўлиши, таҳлил қилиниши керак. Зеро автотранспорт корхонаси томонидан шундай нарх-наво сиёсати қўлланилиши лозимки, у мижозларни ҳам қониқтириши, шу билан бирга, корхона фойда билан ишлашини ҳам таъминлаши лозим.

Фирмалар концепцияси назариясида нарх-наво шаклланиши муҳим аҳамиятга эга. Ушбу концепциянинг асосий маъноси корхона фаолият кўрсатиши ва энг юқори фойда олишга интилишидан иборатдир. Бинобарин, ҳар бир корхонада маҳсулот баҳосини аниқлашга қаратилган маълум ишлар амалга оширилиши лозим.

Юк ташувчи автокорхоналарда ушбу ишлар, яъни юк ташиш, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш мутахассис-менежерлар томонидан амалга оширилиши лозим. Нарх-наво (тариф)лар юзасидан узил-кесил қарор қабул қилишдан олдин менежерлар керакли маълумотларга эга бўлишлари зарур. Менежерларни етарли, ҳақиқий ва долзарб маълумотлар билан таъминлаш автотранспорт корхонасида бошқарув ҳисоби қай даражада йўлга қўйилганлиги билан белгиланади.

Автомобиль ташувлари, бошқа ишлар ва хизматларга тарифларни белгилаш кўп омилларни ҳисобга олувчи мураккаб жараёндир. Нарх-наво шаклланишига таъсир этувчи барча омилларни икки гуруҳга ташқи ва ички омиллар ажратиш мумкин.

Шундай қилиб, корхоналарда тарифларни ишлаб чиқиш ва белгилашда бозор ҳақидаги маълумотлардан (ташқи омил) ташқари харажатлар тўғрисидаги маълумотлар ҳам ҳисобга олиниши лозим. Бу борада иқтисодчи-олимлар турли фикрларни билдиришган. Жумладан, Т.В.Шишкова «...нарх-навони белгилаш тўғрисида якуний қарорни қабул қилиш учун бозор аҳволини, истеъмолчи талабларини яхши билиш керак,» - деб эътироф этган. Шунингдек, у таъкидлаганки, «...рақобат маҳсулот таннархини ҳисоблашни деярли маъносиз қилиб қўяди, чунки бу ҳолда нарх талаб ва таклиф таъсирида шаклланади, ҳақиқий таннарх эса, ўзича сотиш нархига таъсир этмайди. Таннарх асосида ишлаб чиқаришни бошқариш, айниқса ички имкониятларни аниқлаш мумкин эмас».

Нарх-наво шаклланишига ҳам ташқи, ҳам ички омиллар катта таъсир кўрсатади. Таннарх асосий ички омиллардан бирдир. Бозор иқтисодийёти шароитида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг калькуляцияси тўғри ташкил қилинмаса ва йўлга қўйилмаса, корхона муқаррар равишда инқирозга учрайди.

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, 20 та юк ташиш автокорхонасидан 16 таси, яъни аксарияти (80 %) харажатларга асосланиб, нарх-наво белгилайди ва фақат 4 таси (20 %) харажатларга ҳам, бозорни ўрганишдан олинган маълумотларга ҳам асосланади. Шундан келиб чиқиб, қайд этиш мумкинки, аксарият автокорхоналар автотранспорт хизмати бозорини ўрганмайдилар, нафақат нарх-навони белгилашга, яқуний натижалари бўйича корхона даромадига ҳам таъсир этувчи бошқарув қарорларини қабул қилишга алоқадор бўлган маркетинг изланишлар билан шуғулланмайдилар.

Даромадларни ҳисобга олиш асосий вазифалардан бири бўлиб, асосий хўжалик фаолияти (тушум)дан олинган даромадларни тан олиш ҳисобланади. БҲМСнинг муҳим мазмунли жиҳати молиявий ҳисоботнинг у ёки бу элементини тан олиш шартларини белгилашдир. Масалан, 18-»Тушум» БҲМСси тушумни тан олиш шартларини белгилайди. 2 - «Асосий хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар» БҲМСда ватанимиз ҳисобида биринчи бор даромадларни тан олиш шартлари тўғридан-тўғри ўз ифодасини топган. Ушбу андозага мувофиқ, автомобиль таъшувларидан, бошқа ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги шартлар мавжуд бўлган ҳолда тан олинади:

- даромад суммаси юқори даражали ҳақиқийлик билан баҳоланиши мумкин бўлганда;
- битим билан боғлиқ бўлган даромад автотранспорт корхонасига келиб тушиш эҳтимоли мавжудлигида;
- бухгалтерлик балансининг яқуний ҳисобот санасигача битимнинг яқунланиши юқори даражали эҳтимол билан баҳоланганда;
- битимни ижро этиш ва яқунлаш жараёнларида сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш юқори даражали эҳтимол билан баҳоланганда.

Даромад (тушум)ни тан олиш шартларидан яна бири — юкларни ташиниш, бошқа ишлар ва хизматларни амалга оширишга оид аниқ бир шартномадан келиб чиққан ҳолда, ушбу даромад (тушум)ни олиш ҳуқуқи мавжудлигидир.

Автотранспорт корхоналарида даромадларни ҳисобга олиш 9030-»Бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» ҳисоб-варағида амалга оширилади. Ишчи ҳисоб-варақлар режасига (1.2-банди) қўшимча равишда 9031- «1 тонна юк ташиш тарифи бўйича ишлайдиган юк автомобилларидан олинган даромадлар»; 9032- «Соатбай ишлайдиган юк автомобилларидан олинган даромадлар»; 9033- «Ортиш ва

тушириш ишларидан олинган даромадлар»; 9034-»Экспедиторлик хизматларидан олинган даромадлар»; 9035- «Бошқа ишлар ва хизматлардан олинган даромадлар» ҳисоб-варақларини кiritишни тавсия этамиз. Автотранспорт корхонаси томонидан амалга оширилган юкларни ташишдан олинган даромадларни алоҳида ва бошқа ишлар, бажарилган хизматлардан олинган даромадларни алоҳида акс эттириш учун ушбу ҳисоб-варақлар керак бўлади. Қўшимча равишда киритилган ҳисоб-варақлар бўйича ҳисобни юритиш бухгалтер учун кўп қийинчилик вужудга келтирмайди, лекин, шу билан бирга, ички ҳисоботлар, таҳлиллар, айрим ишлар ва бажарилган хизматлар рентабеллигини аниқлаш учун маълумот манбаси бўлиб хизмат қилади.

Транспорт воситаларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги, чунончи:

- бир тонна километр юк таннархи кўрсаткичи қилинган харажатларни ташилган тонна. километрга бўлиш йўли билан;

- транспорт воситаларининг соатлик ёки сменалик иш унуми кўрсаткичи ташилган тонна километр юкнинг сарфланган вақтга нисбати билан;

- машинанинг ишда бўлиш коэффиценти кўрсаткичи ишда бўлган машина-кунлари сонини машинанинг хўжаликда бўлган машина кунлари сонига бўлиш билан аниқланади.

- машинанинг юк кўтариш коэффиценти кўрсаткич умумий ташилган юкнинг юк билан босилган йўлга нисбати билан аниқланади.

Бунда автомобильнинг техник жиҳатдан таёргарлик коэффиценти, машиналарни ишга чиқариш коэффиценти, ўртача ишда бўлган вақти, суткалик ўртача юрган йўли, ўртача техник тезлиги, юкни ўртача ташиш масофаси, юк ташиш мавсумийлик коэффиценти каби кўрсаткичлардан ҳам фойдаланилади.

Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш ва уларнинг харажатларини камайтириш автомашина ва уни бошқарувчиларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш, мойлаш ва ёқилғи материалларини тежаб-тергаш, жорий таъмир ва жорий қаровлар учун қилинадиган харажатларни тежашга боғлиқ.

Қисқача хулосалар

Моддий ишлаб чиқариш тўрт соҳадан: қазиб олувчи ва ишлаб берувчи саноат, деҳқончилик ва транспортдан ташкил топган. Транспортнинг бошқа ишлаб чиқарувчи соҳалардан фарқи шундаки, у янги маҳсулот яратмайди, балки ишлаб чиқарилган моддий бойликни истеъмолга етказиши. Транспорт воситалари ёрдамида моддий бойликлар бир жойдан иккинчи жойга кўчирилиши натижасида истеъмолгача яқинлашади, истеъмол қиймати-нинг ташкил топиши тезлашади. Ҳозирги вақтда ширкат хўжаликларида ташиладиган юкларнинг 80%и автомобиль транспортига, 16%и трактор транспортга ва 4 %и от-улов транспортига тўғри келади. Транспорт воситаларидан унумли фойдаланиш ва уларнинг харажатларини камайтириш, автомашина ва уни бошқарувчилар меҳнат унумдорлигини ошириш, мойлаш ва ёқилғи материалларини тежаб-тергаш, жорий таъмир ва жорий қаровлар учун қилинадиган харажатларни тежашга боғлиқ.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистон Республикасида транспортнинг аҳамияти?
2. АСМда транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?
3. Транспорт воситаларидан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлигини қандай кўрсаткичлар ифодалайди?

Асосий адабиётлар

1. Жалилов М. ва бошқалар. Қишлоқ хўжалиги иқтисоди, уни ташкил этиш ва бошқариш. - Т., 1987.
2. Добрынин В. Экономика сельского хозяйства. - М., 1986.

ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МАЗМУНИ ВА ТУ- ШУНЧАСИ

7.1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти ва тузилмаси

Ижтимоий инфратузилма аҳолининг фаровонлигини ошириш, кишилар меҳнат шароити ва турмуш тарзини яхшилаш билан боғлиқ муҳим ижтимоий вазифаларни ҳал этар экан, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари қондирилишини таъминлайди, мамлакат иқтисодий юксалиши учун шароит яратади. Айни вақтда ижтимоий инфратузилма ишлаб чиқариш самарадорлиги ўсишига бевосита таъсир кўрсатади. Инфратузилманинг ривожланиши иқтисодиёт реал сектори билан бевосита боғланганки, у мазкур тузилманинг ҳолати ва ўсиш суръатларини шакллантиради.

Ижтимоий турмушга таъсир ўтказувчи инфратузилманинг асосий жиҳатларига қуйидагилар киради:

- ишлаб чиқарувчи кучларни оқилона жойлаштириш;
- аҳоли меҳнат фаоллиги кўламини кенгайтириш;
- меҳнат ресурслари сафарбарлигини тартибга солиш;
- бўш вақт фондини бойитиш ва ундан фойдаланиш шарт-шароитларини яхшилаш учун имконият яратиш;
- иш кучини такрор етиштиришга таъсир этиш.

Ижтимоий инфратузилма мураккаб вазифалар тизимидан иборат бўлиб, унда барча унсурлар ўзаро боғланганки, улардан бирининг ривожланишдан ортда қолиши бошқаларидан самарасиз фойдаланишига сабаб бўлади. Шу боисдан минтақа ижтимоий инфратузилмасининг мажмуа тарзида ривожланишини таъминлаш муҳим ишдир.

7.2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари

Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизими ҳукм сурган шароитда ижтимоий инфратузилмани молиялаш манбалари фақат марказлаштирилган фондлар ва элементлар билан чекланган, улардан фойдаланиш тартиби ҳамда йўналиши жуда қаттиқ назорат қилинар эди. Минтақанинг ижтимоий тараққиёти унинг хўжалик юритиш самарадорлигига боғлиқ эмас, ҳудудий бошқарув идоралари, меҳнаткашлар депутатлари маҳаллий Кенгашлари ас-лида марказ, вазирликлар ва идоралар тазйиқи остида эди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқаришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- республика, тармоқ ва ҳудудий бошқарув идораларининг вазифаси ҳамда мақсадлари, мулкый ҳуқуқларини чегаралаш;

• қишлоқ кенгашлари, туман, шаҳар ва вилоят ҳокимликлари ролини қайта кўриб чиқиш;

• мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини ҳисобга олиб, ижтимоий соҳада қайта қуриш дастурини ишлаб чиқиш;

• хужжатлар ва тавсиялар, меъёрий йўриқномалар базасини тайёрлаш;

• минтақавий хусусиятлар ва омилларни ҳисобга олиш, буларга ижтимоий меъёр кўрсаткичлари тизимини ишлаб чиқишга диққат қилиш;

• уй-жой муаммоларига эътибор бериш ва яқка тартибда уй-жой қурилишини ривожлантириш. Шаҳар жойларда ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқариш муаммолари қуйидагилардан иборат;

• ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришда мўлжалланган маблағлар ва ресурсларни бошқаришга оид барча вазифаларнинг маҳаллий бошқарув идоралари қўлида ҳақиқатан жамлаанишига эришиш;

• хўжалик юритиш ва тармоқлар ҳамда ҳудудларнинг ўзаро таъсири ташкилий-иқтисодий механизмини такомиллаштириш;

• минтақалар ўртасида ва ичида, унинг унсурлари, вертикал ва горизонтал тузилмалари ўртасида ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришдаги номутаносибликларга барҳам бериш;

• шаҳар ва қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини янада интеграция қилиш, бунда иш тизимларга хос ижобий жиҳатларни бутун чоралар билан ривожлантириш ҳамда уларнинг нохуш жиҳатларини имкон қадар чеклаш (ёки бартараф қилиш) мақсадини кўзлаш;

• шаҳарни ижтимоий қайта қуришнинг мақсадли, комплекс дастурини тузиш ва амалга ошириш, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш, фаол демократик сиёсат юритиш.

Мазкур талабларнинг жами минтақа ижтимоий инфратузилмаси хўжалик механизмини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини белгилайди.

Хўжалик юритиш янги иқтисодий механизмининг яратилиши маҳаллий бюджетга кўпгина маблағларни жалб этиш имконини беради, ammo муайян жой шароитида мана шу барча ресурслар ҳар ҳолда корхона ва ташкилотлар ҳисобига шаклланади. Айни вақтда кўпчилик ҳокимликларда қишлоқда ижтимоий инфратузилма иншоотларини қуриш бўйича ягона буюртмачи вазифаларини бажариш учун ҳақиқий имконият вужудга келмаган.

Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш бошқарув механизмининг яратилишнинг турли вариантлари бир хил баҳоланишига қарамай, минтақадаги районларнинг ўзига хослигига боғлиқ ҳолда вазиятни ривожлантиришнинг учта эҳтимолий йўналишини қўллаш учун асос бор. Улар қуйидагилардир:

а) маблағлар ва ресурслар ҳокимлик қўлида жамланади;
б) вазифалар агросаноат корхоналари ва ташкилотлар қўлида жамланади;

в) дастлабки икки вариант энг мақбул тарзда бирга қўшилади.

Ижтимоий инфратузилманинг айрим унсурларини ривожлантириш вазифалари алоҳида тақсимланган тақдирдагина манфаатлар уйғунлигига эришиш мумкин.

7.3. Ижтимоий инфратузилмани ташкил қилиш ва ривожлантириш

Ҳозирги вақтгача ижтимоий инфратузилманинг комплекс ривожлантириш даражаларини белгиловчи нормативлар тизими ишлаб чиқилмаган. Амалдаги идоравий меъёрлар ва нормативлар одатда, ижтимоий мақсадларга йўналтириладиган ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги тизимига асосланади. Шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштиришда ҳамда қуришда қўлланиладиган қурилиш меъёрлари ва қоидалари мажбурий тусда эмас, чунки уларда қишлоқ жойлар ва шаҳар манзиллари ижтимоий инфратузилмаси ўртасидаги алоқа ҳисобга олинмайди.

Шу туфайли ижтимоий инфратузилма барча унсурларини мажмуа тарзида мувозанатланган ривожлантиришга эришиб ҳам бўлмайди. Ундан ташқари, тавсия этилаётган қўлгина меъёрларни зудлик билан қайта кўриб чиқиш талаб этилмоқда. Ижтимоий инфратузилманинг меъёрий базаси ва ижтимоий нормативлар тизими қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

а) мақсадли нормативлар.

б) ижтимоий инфратузилма муассасалари хизматлари билан таъминланишнинг энг кам даражаси;

в) фаолият шароитининг комплекс ижтимоий андозалари;

г) иқтисодий нормативлар (қиёсий сарфлар нормативлари, фойдаланилаётган ресурслар учун тўловлар).

Шу тариқа инсоннинг уй-жойга эга бўлиш, соғлигини сақлаш, таълим олиш, ҳордиқ чиқариш, меҳнат қилиш ва ҳоказо ҳуқуқлари амалга ошади. Мазкур энг кам даража ижтимоий истеъмол фондлари ҳисобига таъминланиши шарт, бу ҳолда улар турмуш жами шароити бўйича барча ижтимоий гуруҳларни яқинлаштириш ролини ўйнайди. Бу жиҳатдан айрим иқтисодчи олимларнинг уй-жой қурилишини ўтказиш тўғрисидаги фикрларига қўшилиш лозим, бунда давлат тураржой майдони ва ободонлаштириш бўйича белгиланган, ижтимоий кафолотланган меъёр доирасида тураржой биносининг бир қисмини қуриш учунгина маблағ ажратади.

Ижтимоий нормативлар тизимини ишлаб чиқишда минтақавий хусусиятлар, шаҳар ва қишлоқ жойларда, аҳоли турмуш тарзи ва бо-

шқа кўп жихатлар ўртасидаги тафовфутларни ҳисобга олимоқ лозим. Улар доирасида қуйидаги жамлама омилларни ажратиш мумкин:

Жўгрофий омиллар — аҳоли жойлашув таркиби, шаҳарлашув (урбанизация) даражаси; биологик иқлим хусусиятлари, табиий иқлим шароитининг меҳнат туси ва режимига, халқ хўжалигининг ихтисослашуви, меъмorchиликка таъсири, рекреация имкониятлари ва улардан фойдаланиш даражаси; табиий ресурслар билан таъминланганлик ва табиатдан фойдаланиш хусусияти.

Демокрафик омиллар — аҳолининг кўпайиш режими, унинг сони, таркиби ва табиий кўчиб юриш таъсирида жойлашувнинг ўзгариши, аҳоли миграцияси ва сафарбарлиги; аҳоли ва меҳнат ресурсларининг жинсий ва ёш таркиби; оилаларнинг шаклланиши, ўсиш ва ажратиш шароити, уларнинг тури ва таркиби, миграция туси, миграция оқимлари таркиби, аҳолининг миллий таркиби, айрим миллатлар ва элементларни зич ёки тарқоқ яшаш даражаси:

Ижтимоий омиллар — ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланиш даражаси ва ўсиш истиқболи, минтақанинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги улуши; ҳозирги босқичда ва истиқболда халқ хўжалигининг таркиби, бошқарув тизими, минтақада илмий-техник тараққиёти туси, шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг турмуш тарзи, миллий ва маиший хусусиятлар, анъанавий этник қадриятлар, уларнинг меъмorchиликда акс этиши; минтақада яшовчи миллатлар ва элатларнинг, миллий ва этнографик гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиши ҳамда маданий эҳтиёжлар туси ва тил тараққиёти.

Мазкур омилларни минтақавий хусусиятлар ва бошқа аломатлардан келиб чиқиб, сифат ва аралаш тавсифлар бўйича ташкил қилиш; улардан ҳал этиш заруратига кўра, энг долзарб омилларни ажаратиш мумкин. Иқтисодиётнинг ижтимоий соҳага йўналтирилиши ижтимоий инфратузилмани мустақил бошқарув объекти, уни ривожлантириш муаммоларига тизимли ёндашув сифатида алоҳида ажратиб олишни шарт қилиб қўяди.

Инфратузилманинг яхлит бошқарув объекти сифатида ажратилиши бутун халқ хўжалиги мувозанатли ва мутаносиблик асосида ривожлантирилиши, минтақалар ижтимоий-иқтисодий тараққиётидаги номутаносибликларга барҳам бериш имконини яратади. Ижтимоий адолат принципларини рўёбга чиқаришдан иборат мақсад ижтимоий инфратузилмани шакллантириш ва ривожлантиришнинг асосий вазифаларини маҳаллий бошқарув идоралари, ҳокимликлар қўлига топширишни тақозо этади.

Кучли ижтимоий сиёсат юритиш муаммолари ижтимоий инфратузилмани ривожлантиришни давлат вазифаси даражасига кўтарилиши, айнаи вақтда молиялаш манбаидан қатъи назар, нивестия сиёсатини, уни амалга оширишнинг барча белгиланган афзалликлари билан бирга қайта кўришни тақозо этади.

Ижтимоий инфратузилма мураккаб вазифалар тизимидан иборат бўлиб, унда барча унсурлар ўзаро боғланганки, улардан бирининг ривожланишдан ортда қолиши бошқаларидан самарасиз фойдаланилишига сабаб бўлади. Маъмурий-буйруқбозликка асосланган бошқарув тизими ҳукм сурган шароитда ижтимоий инфратузилмани молиялаш манбалари фақат марказлаштирилган фондлар ва элементлар билан чекланган бўлиб, улардан фойдаланиш тартиби ҳамда йўналиши жуда қаттиқ назорат қилинар эди.

Ҳозирги вақтгача ижтимоий инфратузилманинг комплекс ривожлантириш даражаларини белгиловчи нормативлар тизими ишлаб чиқилмаган. Амалдаги идоравий меъёрлар ва нормативлар, одатда, ижтимоий мақсадларга йўналтириладиган ресурслардан фойдаланишнинг иқтисодий самарадорлиги тизимига асосланади. Шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқ аҳоли пунктларини режалаштиришда ҳамда қуришда қўлланиладиган қурилиш меъёрлари ва қоидалари мажбурий тусда эмас, чунки уларда қишлоқ жойлар ва шаҳар манзиллари ижтимоий инфратузилмаси ўртасидаги алоқа ҳисобга олинмайди. Шу туфайли ижтимоий инфратузилма барча унсурларини мажмуа тарзида мувозанатланган ривожлантиришга эришиб ҳам бўлмайди.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти нима?
2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари нималардан иборат?
3. Ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш қандай амалга оширилмоқда?
4. Ўзбекистон Республикасида ижтимоий инфратузилма қандай амалга оширилган?
5. Ижтимоий турмушга таъсир ўтказувчи инфратузилманинг асосий жиҳатлари нималардан иборат?
6. Ижтимоий инфратузилма тараққиётини бошқаришнинг асосий йўналишларига нималар қиради?

Асосий адабиётлар

1. Ваҳобов А. Қишлоқда ижтимоий соҳа. «Иқтисод ва ҳисобот» 2-сон, 1996.
2. Норбоев Э. Қишлоқда ижтимоий ҳимоялаш. «Иқтисод ва ҳисобот», 11-сон, 1996.

ҚИШЛОҚЛАРДА АҲОЛИГА МАДАНИЙ-МАИШИЙ ХИЗМАТ КЎРСАТИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ

8.1. Ўзбекистон Республикасида аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш турлари ва улар фаолиятини янгича ташкил қилиш

Қишлоқда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш тармоқлари, уни ташкил этиш тизими ва йўналишлари турли хил. Лекин, уларнинг ҳаёт, ривожланганлик даражаси мавжуд ижтимоий, иқтисодий-сиёсий эҳтиёжлар талабига тўла жавоб бермайди.

Қишлоқларнинг истиқболда ижтимоий ривожланишини хизмат кўрсатиш соҳаларисиз тасаввур этиб бўлмайди. Шундай экан эндиликда:

- ишлаб чиқаришга хизмат қилиш;
- деҳқончиликнинг барча йўналишлари бўйича маҳсулотни қайта ишлаш билан боғлиқ бўлган хизмат кўрсатиш;
- деҳқонлар томонидан етиштирилган маҳсулотни сотиб олиш ва аҳолига етказиб бериш бўйича хизмат кўрсатадиган соҳаларни ташкил этиш;
- техник-транспорт хизматини яхшилаш;
- ишчи кучларининг иш жойларига бориб-келишларини таъминлайдиган, иш жойларини ўрғанадиган, маълум тавсиялар, ёрдам ва юридик маслаҳатлар берадиган хизмат кўрсатиш соҳаларини шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Булар асосан, деҳқончилик меҳнати, уни ташкил этиш билан хизмат кўрсатиш соҳаларини боғлайдиган ташкилотларга тегишли бўлиб, бу ташкилотлар ўз истиқболи, манфаатларини деҳқончиликда хизмат соҳасини шу асосда яратишлари зарур.

Аҳолини иш билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш қишлоқда саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш тадбирларини амалга ошириш билан бевосита боғлиқ. Бугун саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларини қишлоққа олиб келиш, маҳсулотларни қайта ишлайдиган саноат корхоналарини қишлоққа жойлаштиришни маҳаллий ҳокимиятлар, тадбиркор ишбилармонлар, турли мулк эгалари олдига асосий вазифа этиб қўйилгани ҳам тасодифий эмас.

Бугунги кунда хизмат кўрсатиш тармоқлари асосан шаҳар ва туман марказларида кўпроқ жойлашган бўлса, энди уни шаҳар атрофидаги посёлка, қишлоқларда ташкил этиш зарурати ортомда. Шунини доимо назарда тутмоғимиз керакки, хизмат кўрса-

тиш тармоқлари даражаси мамлакатнинг тараққий этаётганлиги, жамиятнинг ривожланаётганлигини кўрсатувчи муҳим мезондир.

Аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш тўғрисида сўз борар экан, биз Ўзбекистонда амал қилаётган хизмат турларини санаб ўтишимиз лозим. Булар турли соҳаларда бўлиб, қуйидагилардан иборат:

- маиший хизмат кўрсатиш;
- йўловчи ташиш хизмати;
- алоқа хизмати;
- уй-жой хўжалиги;
- таълим тизими;
- маданий хизмат кўрсатиш;
- сайёҳлик-экскурсия хизмати;
- жисмоний тарбия ва спорт хизмати;
- соғлиқни сақлаш (тиббий) хизмати;
- санатория-курорт ва соғломлаштириш хизмати;
- ҳуқуқий тусдаги ва банк муассасаси хизмати;
- коммунал хизматлар.

Маданий-маиший хизмат кўрсатиш таркибига қуйидаги хизматлар киради:

- пойабзал таъмирлаш ва тикиш;
- кийим-бош ва трикотаж молларини тикиш, тўқиш ва таъмирлаш;
- телерадио, видео, аудио аппаратларини таъмирлаш;
- металл буюмларини тайёрлаш ва таъмирлаш;
- автомобилларга техник хизмат кўрсатиш;
- мебель ясаш ва таъмирлаш;
- кимиёвий тозалаш ва бўйаш;
- кир ювиш хизмати;
- уй-жойларни таъмирлаш ва қуриш;
- сурат ва ва сурат кинолабаротория хизмати;
- ҳаммом ва душ хизмати;
- сартарошлик ва косметаллогик хизмат;
- буюмларни ижарага бериш хизмати;
- аҳолига юк ташиш транспорти хизмати;
- маросимлар ўтказиш хизмати.

8.2. Қишлоқда маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилишда мулкчилик

Маиший хизмат кўрсатишнинг бошқа турлари, яъни билъярд ва теннис столларини соатбай ижарага бериш хизмати янги хизмат турига киради

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 17 сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизимида ислохотларни давом эттириш тўғрисида»ги ПФ-1843 сонли фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 19 сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш тизими фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги 446-сонли, 1995 йил 12 сентябрдаги «Аҳолига маиший хизмат кўрсатиш корхоналари фаолиятини барқарорлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 399-сонли қарорларига мувофиқ республикаси шаҳар ва вилоятларида ҳудудий маиший хизмат кўрсатувчи объектларни ҳисобга олиш мақсадида шаҳар ва вилоят ҳокимиятлари таркибида маиший хизмат кўрсатиш уюшмалари ташкил қилинган. Уларга аъзо бўлган маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига турли қийматликлар ва имтиёزلарни қўллаш имкониятлари берилди:

- маиший хизмат кўрсатиш объектлари янгидан ташкил этилган тақдирда бино ва ер майдонлари билан таъминлашни вилоят ва шаҳар ҳокимиятлари миқёсида ҳал қилиш;

- янги ташкил этилган маиший хизмат корхонаси ҳокимият балансидаги бинода жойлашган бўлса, ижара шартномаси тузилган вақтда имтиёзли нархлардан фойдаланади;

- маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил қилинганда, уларни рўйхатдадан ўтказишда ва фаолиятини амалга оширишда амалда кўрсатилган тадбиркорларни фаолиятни ҳимоя қилиш қонун-қоидаларида кўрсатилгандек қўллаб-қувватлаш.

Маиший хизмат кўрсатиш уюшмалари Давлат мулк кўмитаси, вилоятлар ва шаҳар савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш ва халқ истеъмоли ишлаб чиқарувчилари депорamenti, инвестиция бошқармалари, «Бизнес-фонд», Товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, тижорат банклари томонидан қўллаб турилиши қарорларда белгилаб ўтилган. Маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил этиш ва янги моддий-техника жиҳозларига, замонавий инвентарларга, инвестиция лойиҳалари учун хорижий банклар ва халқаро молия ташкилотлари кредит линиялари бўйича кредит олиш, кадрлар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, хомашё, энг сўнгги замонавий асбоблар ва инвентарлар етказиб беришда тўғридан-тўғри шартномалар тузиш тажрибаларини белгилаган.

Шунингдек, меҳнат ва иш билан боғлиқ аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш бошқармалари зиммаларига, айниқса, бандлик хизмати жамғармаси ҳисобидан ишсиз аҳолини мутахассис сифатида тайёрлашга жалб қилиш тўғрисида кўрсатиб ўтилган.

Вилоят ва шаҳар молия бошқармалари хузуридаги монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бошқармаси, «Ўздавстандарт» вилоят ва шаҳар бошқармалари, солиқ бошқармалари томонидан маиший хизмат кўрсатувчи корхоналарни «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги қонунга, «Маиший хизмат кўрсатиш корхоналари қоидалари»га тўла риоя этиш бўйича назорат қилади ва керакли норматив ва қўлламалар, ахборотлар билан таъминлайди.

Маиший хизмат кўрсатиш корхоналаридан тушган солиқлар аҳолига маиший хизмат кўрсатиш объектларини куриш, реконструкция қилиш жараёнидаги харажатларни камайтиради.

5- чизма. Маиший хизмат кўрсатиш уюшмаси чизмаси

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш кўп укладли бозор иқтисодиётини шакллантиришда муҳим ўрин тутиши керак. Биринчи навбатда зарар кўриб ишловчи корхоналар, уй-жой фонди, маиший хизмат кўрсатиш соҳаси корхоналари ва ташкилотлари, савдо ва умумий овқатланиш, маҳаллий саноат корхоналарини хусусийлаштириши лозим (И.А. Каримов, «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли», 50-бет).

Қишлоқда ислохотларни жадаллаштириш мақсадида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида давлат тасарруфидан чиқариш ва кўп укладли иқтисодиётни ривожлантириш дастури ишлаб чиқилиб, амалга оширилмоқда.

Қишлоқ хўжалигида ўтказилаётган ислохотлар аграр муносабатларнинг янги турларини шакллантирди. Бунга деҳқон ва фермер хўжаликларига ерни узоқ муддатга ижарага топшириш ўтиш даврининг асосий йўналишлари бўлди. Шулар билан бирга маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам мулкчилик шакллари ўзгарди. Бунда

асосан маиший хизмат кўрсатиш объектларини хусусийлаштириш ёки аукционда сотиш йўллари билан эришилди. Туманлар марказларида, маҳалла, жамоа хўжаликларидида маиший хизмат кўрсатиш шохбчалари ташкил этила бошлади. Маиший хизмат кўрсатиш объектларини хусусий фирма шаклида ҳамда хусусий тадбиркорликлар шаклида тузиш жадал тус олди. Бу маиший хизмат кўрсатиш соҳасида монополия тугатилишича, рақобатли хизмат кўрсатиш йўлга қўйилишига олиб келди. Рақобатли хизмат кўрсатиш, маълумки, нархни пасайтиради ва хизмат кўрсатиш сифати даражасини оширади.

8.3. Қишлоқларда маданий-маиший хизмат кўрсатиш тармоғида кадрлар тайёрлаш ва иқтисодий ҳамкорликлар

Қишлоқда маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этилиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган ортиқча қисмини, асосан қишлоқда яшаётган хотин-қизлар ва ёшларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб қилиш ва шу тариқа қишлоқларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфи баҳам топишида ўзига хос аҳамият касб этади.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида кадрлар тайёрлаш ўтиш даврининг талаби бўлган узлуксиз таълим асосида бажарилади. Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ишлашни хоҳловчи қишлоқ ёшлари мажбурий таълимдан сўнг жойларда ташкил қилинган лицей ва коллежларда касб-хунар эгаллайдилар. Ҳозирги вақтда узлуксиз таълим тизимини жаҳон андозаларига тўлиқ жавоб бера оладиган даражага кўтариш амалга оширилмоқда. Уларда таълим харажатлари давлат томонидан ажратилган маблағлар ҳисобига қопланади.

Маиший хизмат кўрсатиш ходимларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ҳозирда ташкил қилинаётган ўқув марказлари, ойлик курсларда, чет элнинг Ўзбекистондаги ўқув фондлари, фирмалар ёки қисмоний шахслар буюртмалари бўйича пуллик амалга оширилади.

Маиший хизмат кўрсатиш соҳасида чет элликлар билан ҳам алоқалар ўрнатилмоқда, хусусан, сартарошлик хизмати бўйича, Германия ва Франция давлатлари билан тузилган шартномалар асосида замонавий асбоб-анжомлар, электр техникалари олиб келинмоқда ва ўрнатилмоқда. Автомобилларни таъмирлаш соҳасида Корея, Туркия, АҚШ, Германия, Италияда ишлаб чиқарилган дастгоҳлар олиб келиниб, жаҳон андозаларига жавоб берадиган хизмат даражасига эришилмоқда. Кимиёвий тозалаш ва кир ювиш хизмат турлари бўйича Италия, Германия давлатлари билан ҳамкорликда корхоналар ташкил этилмоқда. Пойабзал, хусусан, ортопедия пойабзалларини тикиш бўйича Германия билан ҳамкорлик ўрнатилган.

Радиоаппаратура, сурат ва сурат кинооператорлари хизмат турлари бўйича Корея, АҚШ фирмалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари йўлга қўйилган.

Қисқача хулосалар

Аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш тўғрисида сўз барор экан, Ўзбекистонда амал қилаётган хизмат турлари ҳақида тўхталиб ўтамиз. Чунончи, мамлакатимизда маданий-маиший хизмат кўрсатиш тизими таркибида 15 та хизмат тури мавжуд. Бу борадаги маиший хизмат кўрсатиш уюшмаси, Давлат Мулк кўмитаси, «Бизнес-фонд» ва Тадбиркорлар палатаси ҳамда Тижорат банклари томонидан қўллаб-қувватланади. Қишлоқда маиший хизмат кўрсатиш корхоналари ташкил этилиши меҳнатга яроқли аҳолининг иш билан банд бўлмаган ортиқча қисмини, асосан қишлоқда яшайдиган хотин-қизларни ижтимоий фойдали меҳнатга жалб этиш ва ишсизликка барҳам бериш имконини кенгайтиради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш турлари нималардан иборат?
2. Маданий маиший хизмат кўрсатиш корхоналари мулкчилик шаклларида қандай амалга оширилади?
3. Қишлоқда маданий-маиший хизмат кўрсатишда кадрлар тайёрлаш қандай амалга оширилади?
4. Маданий-маиший хизмат кўрсатиш таркибига қандай хизматлар кирди?

Асосий адабиётлар

1. Абдурашидов Б. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. - Т., 1996.
2. Набиев А. Хизмат кўрсатиш соҳаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 3-сон, 1995.

IX боб СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ

9.1. Соғлиқни сақлаш муассаларининг таъминоти

Мустақил Ўзбекистонда 1991 йилдан буён иқтисодий ва иқтисодий сиёсатда туб ўзгаришлар юз берди. Бу ўзгаришлар, ўз навбатида, соғлиқни сақлаш тизимига ҳам сезиларли таъсир кўрсатди ва уни ислоҳ қилишнинг аниқ ҳаётий зарурати юзага келди.

1991-1992 йилларда Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Молия вазирлиги билан ҳамкорликда соғлиқни сақлашни молиялаштириш сиёсатини ўзгартирди. Бюджет маблағлари аҳоли жон бошига қараб ажратилмоқда, амбулатория-поликлиника муассасалари аҳолининг хизмат кўрсатилган қисми шифохонада даволанган беморлар сонига қараб молиялаштирилади. Натижада тармоқни экстенсив ривожлантириш тўхтатилиб, кундузги даволаш хизмати устун даражада ривожлантирила бошлади. Кундузги хизмат амбулатория хизмати фойдасига 80 %дан 60 %га камайиб, кейингисида молиялаш салмоғи 9-10 %дан 30-40 % гача ўсди.

1999 натижаларига кўра маҳаллий бюджетнинг 50,6 %и амбулатория-поликлиника тармоғига, 43,0 %и стационар хизмат тармоғига ва 6,4 %и бошқа тармоқларга йўналтирилган.

Аҳоли саломатлигини мустаҳкамлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Соғлиқни сақлаш тизимида ислохот соғлиқни сақлашни ривожлантиришни интенсификациялаш ва захиралардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий механизмларни шакллантиришга қаратилган.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда саломатликни муҳофаза этиш борасида қатор қонунчилик ҳужжатларига таянилмоқда. Улардан энг муҳими — Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1996 йил 29 августда тасдиқланган «Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг соғлиғини сақлаш тўғрисида»ги қонундир. Ушбу қонун халқаро экспертлар иштирокида ишлаб чиқилган ва халқаро стандартларга мувофиқ келади. У фуқароларнинг сифатли тиббий ёрдам олишга бўлган тенг ҳуқуқларини таъминлайди. Статистик маълумотларга қараганда, соғлиқни сақлаш харажатларининг ҳар бир кишига тўғри келадиган миқдори қуйидагича: 1995 йилда 454 сўм, 1996 йилда 792 сўм, 1997 йилда 1275 сўм, 1998 йилда 1511 сўм, 1999 йилда 2334 сўм. Демак, ҳар бир кишига тўғри келадиган харажатлар 1999 йили 1995 йилдагига нисбатан 1880 сўмга ошган ва 2334 сўм-

ни ташкил этган. Қонунда ҳуқуқлар билан бир қаторда фуқароларнинг жамоат ва шахсий саломатликни сақлаш учун жавобгарлиги ҳам кўзда тутилган. Қонун аҳоли ва айрим жамоалар (қишлоқ, овул, маҳалла) ҳамда маҳаллий ҳокимликларнинг тозаликни сақлаш, саломатлик ва гигиена тарбиясида одамлар соғлиғини яхшилаш мақсадида жамоатчилик сифатида иштирок этишларини кенгайтиришни ҳам назарда тутди.

Ўзбекистон Республикасида соғлиқни сақлашни ривожлантириш тамойиллари ишлаб чиқилган бўлиб, у соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг узоқ даврга мўлжалланган истиқболларини назарда тутди:

- ривожланишнинг экстенсив йўлидан тиббий-санитария муассасаларини интенсификациялашга ўтиш;

- ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий механизмларни шакллантириш;

- соғлиқни сақлаш бошқарувини марказлаштиришдан воз кечиш;

- соғлиқни сақлашда янги молиявий механизмларни яратиш;

- аҳоли соғлиғини муҳофаза этишда устувор йўналишларни белгилаш;

- олий тиббий таълим ва тиббий кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш;

- юқумли касалликларнинг олдини олиш чораларини кўриш.

Шунинг ўзиёқ аҳоли ва соғлиқни сақлаш муассасаларининг тиббиёт техникаси ва жиҳозларига бўлган эҳтиёж бозорини қондириш имконини беради. Бундан ташқари, молиялаштиришни марказлаштиришдан воз кечиш соғлиқни сақлаш бюджетининг 80-85 %ини маҳаллий ҳокимият идоралари томонидан шакллантиш ва 12-20 %ини республика миқёсида сақлаб қолиш имконини яратди. Яқин йилларда соғлиқни сақлаш бюджети маблағлари 60 %ини давлат ҳисобидан, 30 %ини тиббий суғуртани ривожлантириш ҳисобидан ва 10 %ини пуллик хизмат ҳисобидан қоплаш мўлжалланмоқда.

9.2. Соғлиқни сақлашни молиялаштириш

Соғлиқни сақлашнинг давлат тизимини қайта қуриш тиббий хизматлар бозорини яратишда, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва унинг турли шаклларини вужудга келтиришда намоён бўлади. Ўз навбатида, бу ўтиш даврига хос бўлган ва тиббий хизмат кўрсатиш ҳажми ҳамда сифатига сезиларли таъсир кўрсатувчи муаммони юзага келтиради, яъни соғлиқни сақлаш тизимини молиялаштириш механизми қайта қурилади. Бу

ижтимоий молиялаштиришнинг камайишида, хусусий бўғиннинг пайдо бўлиши ва кенгайишида, тармоқни бошқариш тизимининг кескин ўзгаришида намоён бўлади.

Жаҳонда ўтказилаётган тадқиқотлар шундан далолат берадики, миллатнинг соғломлиги соғлиқни сақлашга қилинаётган харажатлар миқдорига бевосита боғлиқ бўлмаса-да, соғлиқни сақлаш соҳаси ўзининг асосий вазифасини бажариш учун соҳага сарфланадиган харажатлар яши ички маҳсулотга нисбатан 6-10 %ни ташкил этиши лозимлиги умумий равишда қабул қилинган. Кўплаб ривожланган мамлакатларда беморларнинг даволаниши учун қилинадиган сарфлар ҳиссаси умумий харажатлар миқдорининг 10-30 %и чегарасида тебраниб туради.

Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (УССГ) мутахассисларининг фикрича, молиялаштиришнинг асосий манбалари ўртасидаги нисбатда қуйидагича ҳолат афзал деб ҳисобланади: давлат бюджети-60, тиббий суғурта-30, пулли хизматлар-10%.

Соғлиқни сақлашни ривожлантиришда давлатга муҳим аҳамият берилиши қуйидаги уч асосий шароит билан асосланади: биринчидан, камбағалликни қисқартириш ва хизмат учун эса ўзи ҳақ тўлай олмайдиганларни тиббий ёрдам билан таъминлашнинг зарурати; иккинчидан, тиббий хизматларнинг баъзи кўринишлари ижтимоий неъмат ҳисобланади ва у ташқи самарага эга. Масалан, касаллик тарқатувчилар билан курашган, соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш, тиббий билимларни тарқатиш ва ниҳоят, учинчидан, соғлиқни сақлашга ҳамда тиббий суғурта бозори механизми камчиликларни бартараф этиш (касалланиш хавфининг турли даражаси, информацион асимметрия: тиббий хизматчилар фақат хизмат кўрсатибгина қолмай, шу билан бирга қандай хизмат кўрсатилиши лозимлиги ҳақида қарор қабул қиладилар). Шу сабабдан ҳам барча мамлакатларда давлат соғлиқни сақлаш тизимига аралашади. Бироқ, бу аралашув даражаси соғлиқни сақлаш тизими фаолиятининг асосий йўналишлари бўйича турличадир.

Соғлиқни сақлашни ислоҳ қилишнинг энг муҳим шартларидан бири тармоқни молиялаштиришнинг янги шаклини излаб топиш бўлди. Амбулатория-поликлиника муассасаларини молиялаштириш хизмат кўрсатилган аҳоли сонига, доимий даволаш муассасаларида даволанган беморлар сонига қараб белгилана бошлади. Сўнги йилларда самарасиз фойдаланилган ўрин-тўшак сонлари қисқартирилди, бу тиббий ёрдам кўрсатишнинг иқтисодий рентабелли амбулатория шаклини жорий этиш имконини берди.

Соғлиқни сақлаш муассасаларининг молиявий асосларини шакллантириш негизида молиявий режалаштириш ётади. Айнан ана шундай режалаштириш муассасаларни сақлаш эҳтиёжи учун йўналтирилаётган маблағлар миқдори, тармоқ ичида ресурсларни тақсимлаш принциплари, улардан самарали фойдаланиш даражаси, тиббий хизмат кўрсатиш сифатини шартли равишда чегаралаб беради. Шунинг учун соғлиқни сақлаш, молиялаштиришни такомиллаштириш бўйича бошланган ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан тармоқни молиялашни режалаштириш ва мувофиқлаштириш масалалари қанчалик пухта ишлаб чиқилганлиги билан белгиланади.

Соғлиқни тизимини сақлаш молиявий таъминлаш жараёнини такомиллаштириш саломатликни муҳофаза этиш учун харажатларни режалаштиришнинг шакли ва услуби ўзгариши билан узвий боғлиқ. Ушбу йўналишдаги бош вазифа ажратилаётган молиявий ресурсларни тиббий муассасалар фаолиятининг пировард натижаси билан мустаҳкам боғлашдан иборат қилиб қўйилмоғи керак. Соғлиқни сақлаш муассасалари фаолият кўрсатишлари учун йўналтирилаётган молиявий маблағларнинг миқдори бевосита бажарилган ишлар ҳажми ва унинг самардорлиги даражасига боғлиқ бўлиши керак. Тиббий ёрдам кўрсатилиши учун харажатларни режалаштиришни ташкил қилишда бундай ёндашув тармоқнинг молиявий ресурсларидан энг кўпроқ тежамли фойдаланиш, уларнинг сафарбарлигини кучайтириш имконини беради.

Тармоқни молиялаштиришнинг бюджет-суғурта модели шаклида тиббий муассасалар эҳтиёжи учун сарфларни қоплаш масаласини ҳал этишга энг мақбул ёндашувларни излашда соғлиқни сақлаш тизимини молиявий режалаштиришнинг ҳозирги амалиётини таҳлил этиш ёрдам беради.

Бозор иқтисодиётини шакллантириш босқичини босиб ўтган мамлакатлар тажрибаси кўрсатиб турибдики, у соғлиқни сақлаш етарли фаолият кўрсатиши учун давлат соғлиқни сақлаш тизими билан хизмат кўрсатишнинг хусусий соҳаси қўшиб олиб борилиши керак. Айни вақтда республикада бир қатор хусусий тиббиёт муассасалари ишлаб турибди. Шунингденк, дорихона хизматини, «Тибтехника» ва «Тибтаълим» муассасаларини марказлаштириб бошқаришдан воз кечилди амалга оширилди.

Соғлиқни сақлаш учун йўналтирилган маблағларнинг тақсимланиши (млн. сўм 2001 йил маълумотлари)

№	Вилоятлар	Молия-лаштирилган, жами	Шу жумладан					
			Амбулатория-поликлиника тармоғига		стационар хизматига		бошқа тармоқларга	
			миқдори	жамига нисбатан, %	миқдори	жамига нисбатан, %	миқдори	жамига нисбатан, %
1	Қорақалпоғистон Республикаси	3505,0	1759,1	50,2	1433,7	40,9	311,9	8,9
2	Андижон	4251,7	2105,5	50,6	1992,2	46,8	109,0	2,5
3	Бухоро	2933,9	1566,7	53,4	1197,0	40,8	170,2	5,8
4	Жиззах	1848,7	943,0	51,0	802,7	43,4	103,0	5,6
5	Қашқадарё	4111,8	2072,6	50,4	1924,4	46,8	114,8	2,8
6	Наманган	3935,6	1959,9	49,8	1901,3	48,3	74,4	1,9
7	Самарқанд	5344,2	2832,4	53,0	2137,7	40,0	374,1	7,0
8	Сурхондарё	3834,4	1905,0	49,7	1490,4	38,9	439	11,4
9	Сирдарё	1685,4	878,2	52,1	677,3	40,2	129,9	7,7
10	Тошкент	5180,2	2719,5	52,5	1984,1	38,3	476,6	9,2
11	Фарғона	5474,4	2682,5	49,0	2375,9	43,4	416,0	7,6
12	Хоразм	2917,6	1458,8	50,0	1263,3	43,3	195,5	6,7
13	Тошкент ш.	5124,2	2325,4	45,4	2391,2	46,7	407,6	7,9
14	Навобий	1663,7	914,8	55,6	715,6	43,0	33,3	2,0
	Маҳаллий бюджет	51860,8	26220,1	50,6	22285,4	43,0	3355,3	6,4

9.3. Соғлиқни сақлаш ишларини ташкил қилиш муаммолари

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш иқтисодиётини яқин келажакдаги муаммоси ва вазифаси заҳираларнинг ҳажми ва уларни тақсимлаш бўйича самарали бошқариладиган чегаралар ҳамда улардан тиббиёт хизматида фойдаланишни баҳолаш механизмини излаб топишдир.

Соғлиқни сақлашдаги ислохотларнинг асосий қоидалари соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантиришни интенсификациялаш ва заҳиралардан самарали фойдаланиш бўйича янги иқтисодий механизмларни шакллантиришдир. Бу тиббиёт хизматини

қайта тузиш ва тиббий ёрдам кўрсатишнинг самарали, янги шакллари жорий қилишни талаб этади. Ислохотнинг дастлабки босқичида самарасиз фойдаланилаётган касалхона ўринлари қисқартирилди, улар ўрнига кундузги – қатнаб даволаш муассасалари, уйда даволаш ва амбулатория-ёрдам маркази каби турдаги тиббий ёрдам кўрсатишнинг янги шакллари ривож топди. Бу ислохот тиббий ёрдами кўрсатиш салмоғини қимматбаҳо стационар секторидан амбулатория хизмати томон кўчиришни таъминлади.

3-жадвал

Соғлиқни сақлашни молиялаштириш маблағлари

	1998 йил		1999 йил	
	сумма	%	сумма	%
Жами (млрд.сўм)	43,2	100,0	59,4	100,0
Давлат бюджети маблағлари (млр.сўм)	41,9	97,0	56,7	95,5
Ҳомийлар маблағи (млрд.сўм)	0,1	0,2	1,1	1,9
Пуллик хизматлардан тушган маблағ (млрд.сўм)	1,2	2,8	1,6	2,7

Республикада илк бор умумий врачлик амалиёти тизими ишлаб чиқилди ва жорий этила бошлади, бу айнан қишлоқ врачлик муассасалари тармоғини интеграциялаш ва самарасиз ишлаётган бир қатор тиббиёт муассасаларини қисқартириш имконини берди. Ўзбекистонда босқичма-босқич хусусий тиббий хизмат шаклланмоқда, бу давлат тиббиёти ва хусусий тиббиёт ўртасида соғлом рақобатни вужудга келтиради ҳамда миждозлар тиббий хизматни танлаб олиши учун имконият яратади, пировард натижада тиббиёт хизмати сифатининг юксалишига таъсир кўрсатади.

Оила, она ва бола саломатлигини муҳофаза этиш, юқумли касалликларга қарши кураш, умумий амалиётли врачлар тайёрлаш бўйича оламшумул устуворликлар белгилаб олинди. Шундай қилиб, соғлиқни сақлашни босқичма-босқич қайта шакллантиришнинг Ўзбекистонга хос усули аниқланди ва амалга оширилмоқда.

Ўзбекистон соғлиқни сақлаш тармоғи ҳозирги даврда халқаро майдонга чиқди ва БМТ ихтисослаштирилган агентликлари фаолиятида фаол иштирок этмоқда. Биринчи навбатда, бу бутун жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, ЮНИСЕФ, ПРООН ва бир қатор халқаро жамиятлар билан ҳамкорликда кўзга таш-

ланмоқда. Соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилиш жараёнида кечган сўнги машаққатли йиллар маълум ижобий натижаларга эришиш имконини берди. Мамлакатда умр кўриш даражаси узайди, аҳоли ўлими камайди, айниқса, оналар ва болалар ўлими камайишига эришилди. Соғлиқни сақлаш тизимини қайта шакллантиришнинг энг муҳим ютуқларидан бири ягона соғлиқни сақлаш тизимининг жорий этилиши бўлди, бу соғлиқни сақлашнинг давлат, хусусий ва бошқа шакллари йиғилмасини ўзида намоён қилди.

Тармоқни ислоҳ қилишнинг ўтган босқичлари ва узоқ муддатли истиқболи соғлиқни сақлашнинг суғуртали тиббиётга босқичма-босқич ўтиши учун олдиндан яратилган пойдевори ҳисобланади. Эски тузумдан мерос бўлиб қолган, ўтиш даври иқтисодиёти шароитида чуқурлашган муаммолардан бири соғлиқни сақлаш муассасаларининг моддий-техника базаси эскирганлиги ва уларнинг мақсадга тўғри келмайдиган тузилиши ҳисобланади.

Ўн йиллар мобайнида Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш тиббиёт муассасалари сонини ошириш ҳисобига ривожланди. Бунда асосий эътибор касалхоналар ва стационарларни кенгайтиришга қаратилган. Соғлиқни сақлашнинг кўплаб объектлари, айниқса, қишлоқ жойларда, кичик биноларда жойлашган бўлиб, зарур тиббий ускуналар билан жуда сует жиҳозланган эди. Шу билан бирга касалхона шохобчаларини устун равишда ривожлантиришга асосий эътиборни қаратиш соғлиқни сақлаш тузимидagi муҳим бўгин — биринчи тиббий ёрдам эътибордан четда қолишига олиб келди. Бугун жаҳонда эса аҳолига хизмат кўрсатиш бўйича асосий ишлар айнан шу бўгин ҳиссасига тўғри келади.

Ҳозирги вақтга келиб, тиббий муассасалар инфратузилмаси қайта қурилмоқда. Аҳолининг жойлашиши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ва бошқаларни ҳисобга олган ҳолда 1500 ва ундан ортиқ аҳолига хизмат кўрсатувчи қишлоқ шифокорлик бўлинмалари (ҚШБ) ташкил этишга қарор қилинди. ҚШБ умумий амалиёт дастури бўйича тайёрланган шифокорлар билан таъминланади. Улар тиббиётнинг деярли барча асосий йўналишлари бўйича аҳолига ёрдам кўрсатишга, шунингдек, тиббий кўрикдан ўтказиш ва барча касалликларнинг олдини олиш ишларини ҳам ўтказишга мўлжалланганлиги учун бўлинмаларни ташкил этишда мавжуд фельдшер-акusherлик пунктлари ва қишлоқ тиббий амбулаторияларини йўқотиш ва қайта ташкил этиш кўзда тутилган.

Бу иш 1995-2000 йилларда қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантиришнинг давлат Дастури, шунингдек,

республика ҳукуматининг Жаҳон банки билан биргаликдаги лойиҳа доирасида амалга оширилди. Ушбу лойиҳа қишлоқ жойларидаги соғлиқни сақлаш хизмати муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва шифокор ҳамда ҳамширалар, янги ходималар, шунингдек, ҚШБни бошқариш, молиялаштириш тузими вазифаларини такомиллаштириш йўли билан қайта ташкил этишни кўзда тутади.

Айни пайтда хусусий тиббий хизматлар ва тиббий суғурталашни ривожлантириш қатор муҳим шарт-шароитлар йўқлиги ёки етарли эмаслиги оқибатида тўхтаб турибди. Булардан, ёрдамга мухтож аҳоли даромад ва жамғармаларининг паст даражадалигини ҳамда молия бозорининг суст ривожланганлигини ажратиб кўрсатиш керак. Шунга қарамай, соғлиқни сақлаш бюджетининг умумий ҳажмида пулли тиббий хизматлар ҳиссаси ўсиб бормоқда. Ушбу шароитда пулли хизматларнинг ўсиш жараёни икки вазият туфайли юз бериши мумкин:

а) ҳар қандай тиббий хизматларни сотиб олиш имконига эга бўлган бой кишилар сонининг кўпайиши;

б) аҳолини ўз пул маблағларининг маълум қисмини, бошқа муҳим ҳаётий эҳтиёжларидан тежаган ҳолда, тиббий хизматлар учун ажратишга мажбур қилувчи соғлиқни сақлаш соҳасидаги мураккаб вазият.

Шундай қилиб, умуман, тўла ижобий ифодага эга бўлган бу жараён ҳозирги шароитда аҳолининг тиббий хизматларни истеъмол қилишда кескин табақалашувига, тиббиёт ходимлари малакаси ва маънавияти кескин фарқланиши, малакавий табақалашувига олиб келиш эҳтимоли бор. Мамлакатимизда амалга оширилаётган тиббий муассасаларни хусусийлаштириш дастури бу жараённи янада чуқурлаштириши мумкин. Шунинг учун, соғлом авлодни вояга етказиш мақсадида шахсларнинг даромади даражасидан қатъи назар, давлат томонидан кафолатланган тиббий хизматлар турларини аниқлаш ва ўрнатиш, шунингдек, кам таъминланган тоифаларга ўз соғлиғини сақлашга ижтимоий ёрдам кўрсатиш имкониятларини яратиш долзарб ҳисобланади.

Ҳозирги даврда республикада соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи умуман муваффақиятли амалга оширилмоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими — Республика шошилич тиббий ёрдам маркази, вилоят марказлари ва туман марказий шифохоналарида ихтисослаштирилган бўлимлар тузилган бўлиб, улар аҳолига тезкор бепул шошилич тиббий ёрдам кўрсатилишини таъминламоқда. Кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам муассасалари замонавий ташхис ва даволаш ускуналари билан жиҳозланмоқда.

Шифокорлар малакаси ҳамда замонавий тиббий техника билан жиҳозлашни ҳисобга олган ҳолда кечиктириб бўлмайдиган тез тиббий ёрдам тизими шифокорлари ҳамда тиббиёт ходимлари меҳнатини ташкил этиш ва моддий рағбатлантириш тизими мутгасил такомиллаштириб борилмоқда. Аҳолига, энг аввало, қишлоқ жойлардаги аҳолига бирламчи тиббий-санитария ёрдами тизими ислоҳ қилинмоқда. Республиканинг барча туманларида замонавий тиббий ускуналар ва дори-дармонлар билан таъминланган қишлоқ врачлик пунктлари ташкил этилмоқда.

Соғлиқни сақлаш тизимидаги ислохотларни янада чуқурлаштириш, республикада юксак жаҳон талаблари даражасидаги юқори технологияли, ихтисослаштирилган тиббий марказларни шакллантириш, илғор тиббий технологияларни кенг жорий этишнинг ташкилий, молиявий-иқтисодий ва ҳуқуқий шарт-шароитларини вужудга келтириш мақсадида муҳим вазифалар амалга оширилмоқда.

Илғор чет эл тажрибасини ҳисобга олган ҳолда юқори малакали, ихтисослаштирилган, тиббий ёрдамга муҳтож беморларни қабул қилувчи ҳамда замонавий ташхис ва даволаш тиббий ускуналаридан фойдаланиб даволайдиган махсус клиникалар ва тиббий марказларни ташкил этиш орқали соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилинмоқда. Махсус клиникалар ва тиббий марказлар, қоида тариқасида, қуйидаги талабларга мос келиши лозим:

- яхши тайёргарлик кўрган ва ўз тиббиёт соҳасида тан олинган ҳамда юксак обрў-эътибор қозонган шифокор-мутахассисларга эга бўлиш;

- юқори технологияли ташхис ва даволаш тиббий ускуналари билан жиҳозланган, замонавий моддий-техника базасига эга бўлиш;

- ўз тиббий амалиётида жаҳон талабларига мос келадиган даволаш ва ташхиснинг мураккаб усулларини жорий этиш ҳамда кенг қўллаш.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси Ижтимоий комплекси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги ва Молия вазирлигининг тажриба тариқасида қуйидагиларни ташкил этиш тўғрисидаги тақлифига биноан:

- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Урология илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган урология маркази;

- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг академик В.Воҳидов номидаги Жарроҳлик илмий маркази негизида Республика ихтисослаштирилган жарроҳлик маркази;

• Тошкент шаҳридаги Тошкент вилоят кўз микрохирургияси маркази негизда Республика ихтисослаштирилган кўз микрохирургияси маркази;

• Кардиология илмий-тадқиқот институти ва Тошкент шаҳридаги 15-шаҳар клиник шифохонаси негизда Республика ихтисослаштирилган кардиология маркази фаолияти йўлга қўйилди.

Қуйидагилар ташкил этилаётган ихтисослаштирилган тиббий марказларнинг асосий вазифалари этиб белгиланди:

• Марказ фаолиятининг тегишли соҳаси бўйича замонавий ташхис усулларини жорий этиш ҳамда аҳолига юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш;

• мавжуд тиббий техника ва аппаратларнинг доимий янгилашиб ва замонавийлаштириб борилишини таъминлаш, марказни илғор жаҳон ютуқлари даражасида юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш имконини берадиган замонавий тиббий асбоб-ускуналар билан жиҳозлаш;

• Марказнинг ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплаш шартлари асосида фаолият кўрсатишини таъминлаш учун молиявий ва моддий-техникавий ресурсларни жалб этиш борасидаги менежмент ва маркетинг ишларини ташкил этиш;

• Марказ тиббиёт ходимларининг, шу жумладан, мутахассисларнинг етакчи хорижий тиббиёт ўқув муассасалари ва клиникаларда амалий малака орттиришларини ташкил этиш ҳисобига касб маҳоратини доимий ошириб бориш ва такомиллаштириш;

• беморларни даволашнинг илғор усуллари ва технологияларини ишлаб чиқиш ҳамда тиббий амалиётга жорий этишга қаратилган илмий тадқиқотлар ўтказиш;

• соҳага алоқадор илғор хорижий тиббиёт муассасалари ва марказлари билан халқаро ҳамкорликни кенгайтириш ҳамда мустақамлаш, ахборот, тўпланган тажриба ва мутахассисларни кенг қўламда айрибошлашни таъминлаш.

Бу тадбирларни амалга оширишда шундай тартиб ўрнатилдики, бунда:

• давлат иomidан Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси ва Молия вазирлиги ҳамда Марказ Кенгаши тимсолида Марказнинг меҳнат жамоаси Республика ихтисослаштирилган тиббий марказларининг муассислари ҳисобланадилар;

• давлатга тегишли мулк ишончли бошқарув ҳуқуқи билан Марказнинг устав жамғармасига топширилади;

• давлат томонидан мададга муҳтож бўлган шахслар (имтиёзли тоифадаги шахслар)га давлат бюджети ҳисобидан юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатилади.

Марказнинг фаолияти давлат бюджети маблағлари, Мар-

казнинг ўз даромадлари ва жалб этиладиган манбалар (грантлар, ҳомийларнинг маблағлари ва бошқалар) ҳисобига аралаш асосда молияланади. Бунда давлат бюджети маблағлари ҳар бир Марказга Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги орқали харажат моддалари бўйича тақсимланмаган ҳолда алоҳида сатр билан ажратилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳар йилги республика бюджетларини шакллантириш чоғида Соғлиқни сақлаш вазирлиги билан биргаликда 2004 йилдан бошлаб, Республика ихтисослаштирилган марказларининг узоғи билан 2008 йилда ўзини-ўзи молиялаш ва ўзини-ўзи қоплашга ўтишини назарда тутган ҳолда ушбу Марказларни сақлашга бюджет маблағларининг жорий харажатлари босқичма-босқич камайтириб борилишини кўзда тутган. Ўзбекистон Республикаси Давлат мулки қўмитаси, Молия вазирлиги Республика ихтисослаштирилган марказлари фаолиятининг натижаларини ҳисобга олган ҳолда 2006 йилнинг 1 январига бориб Марказларнинг устав жамғармасига топширилган давлат мулкани имтиёзли шартлар билан меҳнат жамоасига мулк сифатида сотиш тўғрисидаги таклифларни Вазирлар Маҳкамасига тақдим этиши режалаштирилган. Марказ меҳнат жамоасининг умумий йиғилиши томонидан сайланадиган Марказ Кенгаши Республика ихтисослаштирилган тиббий марказининг юқори бошқарув идораси ҳисобланиши белгилаб қўйилиши кўзда тутилмоқда. Кенгаш аъзолари орасидан Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг тақдимномаси бўйича ҳукумат қарори билан тайинланадиган директор Марказ Кенгашининг раиси ҳисобланади.

Марказларга қуйидаги ҳуқуқлар берилган:

- Марказнинг устав жамғармасига топшириладиган давлат мулкидан фойдаланиш ва уни бошқариш;

- лавозимлар рўйхатини мустақил равишда ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш, Марказ ходимларининг меҳнатига ҳақ тўлаш ва моддий рағбатлантириш шартларини бажариладиган ишларнинг мураккаблик даражаси, сифати ва ҳажмига нисбатан табақалаштирилган тарзда белгилаш.

Қуйидагилар тасдиқланди:

- Республика ихтисослаштирилган тиббий марказини барпо этиш ва унинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисида Низом;

- Республика ихтисослаштирилган марказлари томонидан давлат бюджети маблағлари ҳисобига тиббий ёрдам кўрсатиладиган имтиёзли тоифадаги шахсларнинг рўйхати.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Соғлиқни сақ-

лаш вазирлиги ташкил қилинаётган ихтисослаштирилган марказлар билан биргаликда белгиланган тартибда қуйидагиларни ишлаб чиқиш, тасдиқлади:

- таъхис ва даволаш сифати стандартларига риоя этган ҳолда юқори малакали ихтисослаштирилган тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича Республика марказлари томонидан аҳолига пулли хизмат кўрсатиш қондалари;

- Республика ихтисослаштирилган марказларини молиялаш тартиби ва манбалари тўғрисида Низом;

- ихтисослаштирилган марказлар томонидан пулли тиббий ёрдам кўрсатиш учун тарифларни шакллантириш ва тасдиқлаш тартиби;

- имтиёзли тоифадаги беморларни даволаш ҳақини давлат бюджети маблағлари ҳисобидан тўлаш тартиби.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги Республика ихтисослаштирилган марказларининг бюджет маблағларидан, тасдиқланган тарифлардан мақсадли ва қонуний фойдаланишни устидан қатъий назорат ўрнатади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Ихтисодиёт вазирлиги, Молия вазирлиги билан биргаликда бир ой муддатда мазкур Республика ихтисослаштирилган марказларини даволаш ва таъхис ускуналари, тиббий асбоблари билан жиҳозлаш нормативларини ишлаб чиқиш, ана шу нормативлар асосида 2003 йилдан бошлаб, республика инвестиция дастурларида уларни замонавий тиббий ускуналари ва асбоблари билан тўлиқ таъминлаш учун зарур капитал маблағлар кўзда тутилган.

Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш мақсадида ушбу Республика ихтисослаштирилган марказлари ўз эҳтиёжлари учун олиб келинадиган тиббий ускуналари ва асбоблари учун 2003 йилнинг I мартидан то 2012 йилнинг 31 декабрига қадар 10 йил муддатга барча турдаги солиқлар, божхона тўловлари (божхона расмийлаштируви учун йиғимлардан ташқари) тўлашдан озод қилинди, бўшайдиган маблағлар Марказларни ривожлантириш ва жиҳозлашга мақсадли тарзда йўналтирилади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги Республика ихтисослаштирилган марказлари ва бошқа манфаатдор тузилмалар билан биргаликда 2003 йилда амалга оширилладиган тажриба таҳлилли натижалари бўйича Марказларнинг норматив базасини, улар фаолиятини ташкил этиш ва молиялаш тизимини янада тақомиллаштириш юзасидан Вазирлар Маҳкамасига аниқ тақлифлар киритган.

Қисқача хулосалар

Ўзбекистон муस्ताкил бўлганидан кейин, соғлиқни сақлаш муассасалари сонини ошириш ҳисобига ривожланди. Ҳозирги вақтга келиб, тиббий муассасалар инфратузилмаси қайта қурилмоқда. Умумжаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (УССГ) мутахассисларининг фикрича, молиялаштиришнинг асосий манбалари: давлат бюджети 60%, тиббий суғурта 30% ва пулли хизматлар 10%. Шундай қилиб, умуман, тўла ижобий нфодага эга бўлган жараён ҳозирги шароитда аҳолининг тиббий хизматларни истеъмол қилишда кескин табақалашувига олиб келиш эҳтимоли бор.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Соғлиқни сақлашда «таъминот» тушунчаси нима?
2. Соғлиқни сақлаш инфратузилмаси нима?
3. Ижтимоий инфратузилма қандай ташкил этилади?

Асосий адабиётлар

1. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. - Т.: «Ўзбекистан», 1992 .
2. Набиев О. Хизмат кўрсатиш соҳаси. «Иқтисоди ва ҳисобот», 3-сон., 1995.

ТАЙЁРЛОВ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ

10.1. Тайёрлов тизимини такомиллаштиришнинг объектив шарт-шароитлари ва унинг инфратузилма тармоғи сифатида шаклланиши

Маълумки, моддий ишлаб чиқариш жараёни фақат унумдор (ишлаб чиқарувчи) меҳнатнинг амал қилиши эмас. Бизнинг ҳолатимизда маҳсулотни сотиш бўйича қилинган меҳнат каби унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) меҳнат ҳам унинг таркибий қисми ҳисобланади. Меҳнатнинг бу икки кўриниши ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Унумли (ишлаб чиқарувчи), меҳнат билан банд бўлган шахсларнинг унумсиз (ноишлаб чиқарувчи) вазифалари қанча кам бўлса, меҳнат шунчалик унумдор бўлади. Шу жиҳатдан қишлоқ хўжалигида сотиш бўйича асосий бўлмаган иккиламчи вазифаларни унумдор меҳнатдан ажратиш ишлаб чиқариш самардорлигини оширишнинг муҳим шarti бўлиб қолади. Маҳсулотни сотиш бўйича меҳнат эса такрор ишлаб чиқаришнинг бошқа иштирокчиларнинг вазифаси бўлиши керак.

Замонавий шароитларда шу нарса алоҳида маълум бўлмоқдаки, қишлоқ хўжалиги корхонасининг бир вақтнинг ўзида ҳам ишлаб чиқариш, ҳам сотиш билан шуғулланиши эндиликда асосланган ҳисобланади. Фан-техника тараққиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг оқилона ташкил этилиши ва бошқарилиши вазифалари тобора қийинлашмоқда. Замонавий ишлаб чиқариш интенсивлаштириш ва концентрациялаш асосида ривожланмоқда. Бу жараёнларнинг ўзи жуда мураккаб ва махсус эътибор ва саъй-ҳаракатлар талаб қилади.

Қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасидаги раҳбар ва мутахассис бевосита ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни бошқариш бўйича тобора кўпроқ ҳажмдаги ишларни бажариши лозим. Агар бунда бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш ва сотиш масалаларини ҳал қилишга тўғри келса, кўпинча раҳбар қай бирини афзал кўриш керак, деган саволга (танловга) дуч келади. Чунки айнан шу ерда ишлаб чиқариб бўлинган маҳсулотнинг бузилиши ва нобуд бўлиши рўй беради ва бу босқичда у (сотиш) мураккаброқ (қийинроқ, чигалроқ) бўлади. Бу эса ишлаб чиқаришнинг кўп томонлари бой берилишига олиб келади. Қишлоқ хўжалигидан тармоқларнинг ажралиб чиқиши унинг ривожланиш даражаси билан доим мос ҳолда рўй берган. Қишлоқ хўжалиги ўз ривожидан янги поғонага

кўтарилиши биланоқ, аввал у учун мажбурий ҳисобланмаган баъзи вазифалар билан шуғулланиш қийин бўлиб борди.

Бу соҳанинг ривожига янги босқич унга аввал хос бўлган баъзи вазифалар, бизнинг ҳолда маҳсулот сотишнинг ажралиб чиқиши ҳақидаги масалани яна кўтарди. Шу нарса кутиладики таъминот ва сотиш хизматларни мустақил бўлимларга ажратиш, ишлаб чиқариш омиллари бошқариш фойдасига қишлоқ хўжалигини бошқариш усулини тубдан ўзгартиради.

Бундай тизимда ихтисослашган технологик ва функционал хизматлар яратилади. Агрономик, зоотехник ва бошқа хизмат турлари мустақил хизматларга бўлинади. Бу хизматларни бош мутахассислар бошқаради. Аммо бу нарса махсус таъминот ва сотиш хизматларини яратишни тақозо этади. Қисқача айтганда, ишлаб чиқаришни бошқаришни такомиллаштириш масалаларини тубдан ҳал қилишда қайта қуриш ва бошқа хизматларнинг, шу жумладан, сотиш ва таъминот хизматларининг ажралиб чиқиши талаб этилади.

Баъзан махсус хизматларни ташкил қилишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида шубҳа туғилади, чунки бу маъмурий-бошқарув персоналининг сони ошиши билан боғлиқ. Лекин бу масаланинг ечими бошқариш прогрессив тизимининг ўзидан топилади. Бошқаришнинг чекли тузилмасида функционал алоқалар қисқаради. Бошқарув ходимларининг ихтисослашув даражаси ошади, ишлаб чиқариш бўлимлари сони камайдя ва мутахассисларнинг хизмат кўрсатиш зонаси кенгайди. Буларнинг барчаси бошқарув ходимларининг сони қисқаришига олиб келади. Шу резерв ҳисобига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш бўйича махсус хизматлар ташкил қилиниши керак.

Ишлаб чиқариш ва сотиш фаолиятларини ажратиш зарурати яли ва товар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмларининг ўсиши ва уни реализация қилишнинг бир қатор ташкилий ва иқтисодий шароитлари ўзгариши фактидан келиб чиқади. Аввало, баъзи маҳсулот турларини етказиш масофаси ўзгаради, бу эса дифференциал рента I нинг шаклланишига тубдан катта таъсир кўрсатади. Хўжаликнинг йўллар, магистраллар, қайта ишловчи корхоналар ва тайёрлов базаларига нисбатан жойлашуви омили маҳсулот реализацияси бўйича транспорт ва бошқа харажатларнинг даражасини белгилайди.

У ёки бу хўжаликнинг жойлашуви хўжалик юритиш шароитларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ҳозирда сотиш жойидан узоқда жойлашган хўжаликлар реализация бўйича катта транспорт харажатлар қилмоқдалар. Аксинча, яқин жойлашган хўжаликлар асосланган устунликка эга. Кўрсатиб ўтилган ҳолат рақобатга тенг шароитлар яратиш (бизнинг фикримизча) муаммоси

ичида долзарбларидан бири ҳисобланади.

Маълумки, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва реализация қилиш жараёнлари ажралиши билан алоҳида хўжаликларнинг жойлашуви бўйича дифференциал рента олиш шароитлари бекор қилинади (йўқолади), ягона тайёрлов ташкилоти ташкил этилиши билан эса уни жамият манфаати йўлида ишлатиш имкони туғилади. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг баъзи соҳаларидаги ихтисослашув ва концентрация даражаси пастлиги тайёрлов идоралари ишини қийинлаштирмақда. Бу эса бевосита алоқаларнинг ривожини қийинлаштиради, хўжаликларнинг сезиларли қисмида маҳсулот заготовкасани мураккаблаштиради ва ҳатто, амалда бу мумкин бўлмайд қолади, бу эса корхоналар ва халқ хўжалиги иқтисодиётига оғир юк бўлиб тушади. Шундай қилиб, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва концентрацияси аҳамияти тор бир тармоқ (соҳа) доирасидан чиқади. Бу омиллар заготовкаларни оқилона ташкил қилишнинг энг муҳим шароити ва охир-оқибат маҳсулот ишлаб чиқаришдан пировард истъёмолчигача ҳаракатланишининг барча технологик ва ташкилий занжирини самарали бошқариш шarti сифатида намоён бўлади. Ишлаб чиқаришнинг концентрацияси ва ихтисослашув даражасини ошириш нафақат заготовкани тартибли амалга оширишга, балки арзонроқ маҳсулотни сотиб олишга ҳам имкон беради.

Эслатиб ўтамиз, ерни ишлашда ишлаб чиқариш концентрациясининг кўпгина масалаларини хўжаликлар ичидаги экиш айланмаси майдонлари ўлчами чекланганлиги туфайли ҳал қилиш иложи йўқ. Янги технологияларни ва ишлаб чиқаришнинг прогрессив шаклларини татбиқ қилиш учун бундай экиш айланмаларининг торлиги тобора сезиларли бўлмоқда. Концентрация нафақат машиналарни татбиқ қилиш ва соҳани индустриал асосга ўтказиш учун мақбул шароит яратади, балки тайёрлов ташкилотлари билан мустаҳкамроқ ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатлар ўрнатишга ҳам имкон беради. Биринчидан, концентрация — аввало, арзонроқ, шу билан бирга йирик партиядаги маҳсулот ишлаб чиқаришдир. Бундан эса тайёрловчи ва қайта ишловчи корхоналар манфаатдор. Иккинчидан, концентрациялашган ишлаб чиқариш учун маҳсулот сотиш ташкилий-технологик жараёнининг ажралмас қисми бўлиб қолади. Ихтисослашган ишлаб чиқариш сотиш бўғинига катта талаблар қўяди. Бу, тайёрлов идораларини ўз-ўзини тезроқ қайта тузишга ва янги талабларга мувофиқ ўз фаолиятини такомиллаштиришга мажбур қилади.

Шундай қилиб, тайёрлов тизимининг аҳамияти деҳқон ва фермер хўжаликлари тармоқланиши билан ошиб боради. Шу жиҳатдан бу тизим замонавий, ишлаб чиқаришни ташкил қилишнинг янги, прогрессив шакллари томонидан қўйилаётган келажак-

даги талабларга ҳам жавоб бериши жуда муҳим. Замонавий шароитларда бундай талабларнинг кучайиши агросаноат кооперацияси (ҳамкорлиги) жараёни ишлаб чиқаришни янги ташкилий шакли сифатида намоён бўлиши билан боғлиқ ҳолда кузатилмоқда.

Агросаноат кооперацияси ва ишлаб чиқариш саноат асосида ташкил қилинадиган шароитда сотишнинг технологик жараёндаги роли таққослаб бўлмас даражада ортади. Ишлаб чиқаришнинг хўжаликлараро ва агросаноат корхоналари, комбинатлар ва бирлашмалар шаклида ташкил қилиниши махсус сотиш бўғинларини ташкил этиш (яратиш) заруратини туғдиради (Молдавиядагидек).

Сабзавотчиликда концентрациянинг умумий якуни маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишида намоён бўлди. Бу нафақат ишлаб чиқариш жараёнининг ўзини, балки маҳсулотни истеъмолчига етказиш ҳаракатининг барча кейинги босқичларини ҳам аниқ ташкил этишни талаб қилди. Айнан шу ҳол хўжаликлараро кооперацияга асосланган ихтисослашган ишлаб чиқаришдаги устунликлар қай даражада амал қилишини белгилайди.

Катта масштабдаги ихтисослашган ишлаб чиқариш максимал пировард натижани таъминлайдиган барча хизматлар иши аниқ ташкил этилишини талаб қилади. Маҳсулот сотиш бўйича хўжаликлараро хизмат умумий озиқ-овқат конвейери — ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари, транспорт ва қайта ишловчи корхоналар тизимида муҳим бўғинлардан бўлиб боради.

Транспортнинг бир жойда концентрацияси маҳсулот сотиш (биринчи навбатда мсва ва сабзавотлар) ташкил қилишни сезиларли даражада яхшилашга имкон беради. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари тайёрловчиларига фақат хўжалик транспортларида етказиб берилса, улар кичик партияларда ва чўзилган муддатларда сотилади. Шу боис маҳсулот ишлаб чиқилган графикка асосан чиқарилади. Бу график бўйича хўжаликлар йигим-теримни ўтказиш ва ҳосилни сотишга тайёрлаш ишларини режалаштирадилар.

Янги шаоитларда маҳсулотлар қайта ишловчи корхоналарга тезроқ етказиб берилса бошлади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулот сотишнинг аниқроқ тизимига, қайта ишловчи корхоналар эса - қувватларнинг хом ашё билан ўз вақтида таъминланиш ва тўлиқ бандлигига эришиш имкониятига эга бўлдилар.

Фикримизча, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил этиш вазифаларидан озод этилиши, маъмурий қишлоқ ҳудуди доирасида янги сотиш бўғинининг ташкил қилиниши мантқан асослидек кўринади. Сотиш бўғинининг вазифаси, қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқарадиган барча турдаги маҳсулотларни сотиш ҳисобланади.

Табийки, бу таклифни амалга ошириш осон эмас. Ҳозирда

туман сотиш бўғинини ташкил этишни қийинлаштирувчи қатор сабаблар мавжуд. Улардан бири шуки, бундай тизимни ташкил қилишни, моҳиятан, янги жойда бошлаш керак. Туманда ҳозир янги тизимни яратишни бошлаш мумкин бўлган зарурий моддий-техник базага эга бўлган бирорта ташкилот йўқ. Бунга фақатгина истеъмолчи кооперацияси маълум даражада жавоб бериши мумкин. Аммо истеъмолчи кооперациясининг ўзига хос хусусиятлари ва у қишлоқда бажарадиган вазифаларни кўплигини ҳисобга олсак, бу кооперация реализация хизматини ташкил қилиш учун асос бўла олмайди.

Бошқаришнинг худудий принципи (тамойили) ҳақидаги масалани ҳаётнинг ўзи кўтармоқда. Бунда аниқ бир худуд (минтақа) чегарасида қишлоқ хўжалигининг ривожланиши билан боғлиқ масалаларнинг бутун мажмуасини ечишда бирликни таъминлаш мумкин бўлади. Бу ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва хўжаликлараро кооперациянинг ривожини учун муҳим аҳамиятга эга. Маҳсулот имшлаб чиқариш даражасига унинг реализацияси ва истеъмолчига етказиб бериш ташкилий шаклининг мос келиши жуда муҳим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил қилиш вазифаларидан озод қилиниши, бу вазифаларнинг ихтисослашган хизмат томонидан бажарилиши мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир қилади, деҳқон, фермер ва ширкат хўжаликларига ўз қувватларини фақат ишлаб чиқаришда жамлашга имкон беради, бу эса хўжаликларнинг ривожланиш суръатини оширади. Натижада фондлар таркибининг ишлаб чиқаришдаги улуши кўпаяди. Қишлоқ хўжалигидаги транспот воситалари сони фақатгина ишлаб чиқариш эҳтиёжлари талаб этадиган миқдор билан чекланади.

Ҳозирда қишлоқ хўжалиги корхоналари маҳсулотларни етказиб учун зарур бўлган автомашиналар ўрнига ишлоқ хўжалиги корхоналари кўпроқ ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ бўлган тракторлар, комбайнлар, ўғитлар ва бошқа воситаларни сотиб олишлари мумкин. Танспорт воситаларининг ягоналигини ихтисослашган ташкилотларда концентрациялашуви улардан юқори унум билан фойдаланишини таъминлайди, маҳсулот ўз ҳисобидан ташилиши ҳисобига аграр давлат жойлашуви бўйича дифференциал рентани ўзлаштиради. Натижада қишлоқ хўжалиги корхоналарининг хўжалик юритиш шароитлари тенглашади қолаверса, сотиш бўйича ихтисослашган ташкилотларда реализацияни яхшироқ ташкил қилиш имконияти туғилади. Бу маҳсулот исрофгарчилигини, сотиш харажатларини камайтиради. Пировард натижада бундай тизимда бевосита алоқаларнинг аҳамияти ортади.

10. 2. Тайёрлов тизимининг режали-иқтисодий ва ташкилий амал қилишини такомиллаштириш масалалари

Кейинги пайтларда тайёрлов тизимини такомиллаштириш муаммоси тубдан қайта кўриб чиқилди. Лекин маҳсулотлар сотиш билан боғлиқ камчиликлар ҳам тўлиқ бартараф этилгани йўқ. Иқтисодий адабиётларда улар фақат режалаштиришдаги нотўғри ҳисоб-китоб билан боғлиқ тарзда изоҳланади. Тўғри маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ нуқсонлар содир бўлишига нотўғри ҳисоб-китоблар ҳам муайян даражада таъсир кўрсатапти, ammo улар асосий сабаб эмас. Мавжуд узилишлар, агар айтиш жоиз бўлса, ўсиш ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиш жараёнидаги қийинчиликлар ҳисобланади. Ривожланаётган ишлаб чиқариш кўпгина янги масалаларни (жумладан, маҳсулот сотиш соҳасида ҳам) илгари суради. Бутун ишлаб чиқариш жараёни барча босқичларда бир текис ривожланишини тақозо қилганда, ҳам оралиқ, ҳам пировард маҳсулотни ишлаб чиқариш бўйича тузилмавий бўғинлар орасидаги иқтисодий муносабат ва алоқалар юксакроқ даражага кўтарилганда бу масалаларнинг долзарблиги ортади.

Янги алоқалар нафақат маҳсулот яратганда, балки уни истеъмолчигача ҳаракатлантиришда ҳам вужудга келади. Бу эса уларнинг амалий реализациясини назарда тутати. Бундай реализация алмашув муносабатларини такомиллаштиришда намоён бўлади. Тайёрлов тизимининг амалдаги янги сифат даражаси реализация қилинадиган маҳсулотни ҳисоблаш тизими билан ҳам боғланган. Анъанавий жиҳатдан қишлоқ хўжалиги корхоналаридан давлат тайёрлаш тизимига келтирилган ва одатда, натурал кўринишда бўлган маҳсулот тайёрланадиган маҳсулот ҳисобланади.

Бундай ёндашувга кўра, қисқа куз даврида барча ўсимликчилик маҳсулотларини бир вақтнинг ўзида йиғиштириш ва ташинтириш лозим. Бу иш кунидан фойдаланишда тиғизликка, барча тўрдаги транспорт воситаларни транспортнинг барча турларини меъордан ортиқ ишлатилишига олиб келади. Тайёрлов тизими эса бу даврда узлуксиз келтириладиган кўп миқдордаги маҳсулотни доим ҳам қайта ишлаб олимайди. Оқибатда маҳсулот нобуд бўлади, сифати пасаяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида омборлар қурилса, баъзи турдаги маҳсулотларни йиғиштириб олиб, шаҳарларга — тайёрлов ташкилотларига жўнатиш зарурати йўқолади. Муайян маҳсулот (дон, сабзавот, мева ва ҳ.)ларнинг бир қисми хўжаликларнинг ўзида сақланиши ва зарур ҳолда истеъмол жойига жўнатилиши мумкин. Таъкидлаб ўтамизки, тайёрлов ишларини ташкил этишнинг бундай шакли анча катта фойда келтиради. Чунончи:

биринчидан, тайёрлов жараёнидаги тиғизликни камайтиради, транспортга эҳтиёжни пасайтиради, маҳсулотнинг оқилона ишла-

тилишини таъминлайди, пировард натижада хомашё ва истеъмол фондлари ҳажмини оширади;

иккинчидан, агросаноат интеграцияси, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бевосита ўзида қайта ишлаш қуваатлари ривож баъзи турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини нафақат натурал холида, балки қайта ишланган кўринишда ҳам сотиш масалаларини ҳал этади. Бу пировард мақсадларга мувофиқ келади.

Амалиётда эса маҳсулотларни қайта ишлаш бўйича ишлаб чиқариш қувватларига эга бўлган худудлардаги кўпгина қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз маҳсулотларини натура кўринишида сотишарди. Масалан, «Бухоротекс» АЖ пахта толаси етишмаслиги туфайли тўла қувват билан ишламаяпти. Бу ҳолат тайёрлов ишларини режалаштириш амалиётида ҳисобга олиниши лозим.

Яримфабрикатлар, консервалар ва ҳоказоларга ишлатилган маҳсулотлар савдо ташкилотларига қайта ишланган ҳолда сотилиши лозим. Бу савдода қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг асортиментини кенгайтиради, бу қолаверса, ёрдамчи ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Мамлакатдаги хўжаликларда ёрдамчи корхоналар маҳсулотининг рентабеллик даражаси бир-биридан сезиларли даражада фарқ қилади. Бунинг сабаблари хилма-хилдир. Аммо, улар қайси каналлар орқали сотилаётгани кузатилса, маълум бўладики, маҳсулот расман ташкил этилган каналлар орқали қанча кўп реализация қилинса, самарадорлик шунчалик юқори бўлади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларни тайёрлашни ташкил этиш шакллари ва усулларини такомиллаштириш жараёнидаги йўналишлардан бири уларнинг истеъмолчигача ҳаракатланишини тўхтовчи тайёрлов тизими бўғинларини қисқартиришдир. Мавжуд тайёрлов тизимининг йириклиги ва кўп қирралилиги қўшимча харажатларни юзага келтиради, бу эса маҳсулот баҳосини оширади.

Маҳсулот реализацияси жараёнининг кўп поғоналилигига барҳам бериш имконини яратувчи асосий йўналиш — бевосита (тўғридан-тўғри) алоқаларни ривожлантиришдир. Бевосита алоқалар — бир томондан, ширкат, деҳқон, фермер хўжаликлари ва бирлашмалар, бошқа томондан, тайёрлов ва савдо ташкилотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи корхоналар ўртасида маҳсулот сотиш бўйича ўрнатиладиган ўзаро муносабатлар тизимидир. Бу тизим шундай алоқалар ўрнатишни назарда тутадими, улар маҳсулот сотиш ва унинг сифатини сақлаш бўйича иккала контрагентнинг иқтисодий самарали ишини таъминловчи масалалар (вазифалари) тезроқ ҳал этилишига имкон беради. Бевосита алоқаларнинг самарадорлиги ва амал қилиши даражаси контрагентларнинг давомий ва доимий ўзаро муносабатлари жараёнида ортиб боради.

Аммо контрагентлар ўзаро муносабатларининг ташкилий шакли фақатгина ташкилий-техник томонни тавсифлайди. Бевосита алоқалар—шундай ўлчовдаги жамиятнинг режали ривожланиши шароитларида товар-пул муносабатларини йўлга қўйишнинг амалдаги иқтисодий омиллари ҳисобланган таклиф ва истеъмол талаби ўртасидаги мувофиқлик асосида маҳсулотни реализация қилиш ва ишлаб чиқаришни тез яхшилашнинг иқтисодий шарти ҳамдир.

Бевосита алоқаларнинг асосий устунликларидан бири шундаки, бунда маҳсулотнинг ишлаб чиқаришдан истеъмолчига ўтиб бориши тезлашади. Бунда айланма тезлиги жадаллашишига, муомала харажатлари қисқаришига эришилади. Бевосита алоқалар маҳсулот ҳаракатининг барча босқичлари устидан муайён даражада назорат ўрнатишга имкон беради.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ривожининг замонавий босқичи учун бевосита алоқалар ривожини эътиборга олувчи бир қатор тенденция (йўналиш)лар хос. Бевосита алоқалар талабларига ихтисослашган ва концентрланган ишлаб чиқариш тўлароқ жавоб беради. Тайёрловчи у ёки бу маҳсулотни етказиб беришини битта ишлаб чиқарувчи амалга оширишидан манфаатдор. Ўз навбатида, қишлоқ хўжалиги корхонаси учун битта ёки камида минимал сондаги тайёрловчига эга бўлиш фойдали. Бу маҳсулотни яхшироқ ва камроқ харажат билан сотишга имкон беради. Демак, бевосита алоқалар қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ихтисослашув ва концентрация йўлидан ривожланишининг муҳим шартлари ҳисобланади.

Хўжаликлараро кооперация асосида ихтисослашув кўп тармоқли хўжаликлар тугатилишига олиб келади. Тор ихтисосдаги хўжаликлар эндиликда маҳсулот сотиш масалаларини ҳал қиладиган бирлашмага кирадилар. Бундай ташкилотда вазифанинг бўлиниши каби ҳолат юз беради. Корхоналар — маҳсулотни ишлаб чиқариш, бирлашма — уни сотиш ҳақида бош қотирадилар. Бу узоқ муддатли алоқаларни ўрнатишга ўтиш учун имкон беради, у эса тайёрлов жараёнларини ташкил қилишнинг бутун тизимини тубдан яхшилайди.

Реализация жараёнидаги бевосита алоқаларнинг кейинги ривожини қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши замонавий жараёнининг бошқа объектив талаблари томонидан ҳам тақозо қилинади. Реализация жараёнида бевосита алоқалар тизими қишлоқ хўжалиги корхоналари ва агросаноат бирлашмаларининг мустақиллигини ифодалаш шаклларида бири ҳисобланади. Бевосита алоқалар орқали истеъмолчи ишлаб чиқариш жараёнига янада тезкор таъсир ўтказиш имконига эга бўлади.

Шу томондан бевосита алоқалар режалаштириш элементи

сифатида намоён бўлади. Айнан савдо, тайёрлов ташкилотлари, қайта ишлаш саноати корхоналари билан бевосита алоқа жараёнида (қишлоқ хўжалигига буюртмалар тизimini татбиқ қилишга мақбул шароитлар яратилади) контрактация тизими ривожланиши мумкин. Бу тизим қишлоқ хўжалиги корхоналари (умумдавлат режа ва вазифалари доирасида) мустақиллигининг кенгайишига кўмаклашади. Бундай шакллارга ўтиш нафақат қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши манфаатларига, балки савдо ташкилотлари ва қайта ишлаш саноати корхоналари манфаатларига ҳам жавоб беради, чунки бу уларнинг зарурий ассортиментдаги маҳсулот ва хомашёлар билан кафолатли ва бир текис таъминланишига шароит яратади.

Маҳсулотнинг бевосита ишлаб чиқарувчилардан олиниши савдо ташкилотларини маҳсулот заготовки билан боғлиқ қўшимча чиқимлардан озод қилади, чунки улар тайёрлов ташкилотларидан маҳсулот олганларида маълум бир суммани уларга тўлайдилар. Бу эса, бевосита алоқаларни татбиқ қилиш рағбатларидан бири ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари иқтисодийнинг мустаҳкамланиши, ишлаб чиқариш бирлашмалари ва концентрациялари яратилиши билан хўжаликларда музлатгичлар ва сабзавот омборлари барпо этиш имкони туғилди. Бу, шунингдек, савдо ташкилотларининг бундай хўжаликлар билан мустаҳкамроқ муносабатлар ўрнатиш манфаатдорлигини ҳосил қилади, чунки сақлаш жойларининг мавжудлиги маҳсулотнинг бир мунча текисроқ етказиб беришини таъминлайди. Бевосита алоқаларнинг ривожланишида ўз маҳсулотларини бевосита савдо ташкилотларига реализация қилганда тўловни чакана нархларда (савдо чегирмасини айириб ташлаган ҳолда) оладиган корхоналар ва бирлашмалар ҳам манфаатдор, зеро бу уларнинг иқтисодийига ижобий таъсир қилади.

Тайёрлов ташкилотлари моддий-техника асосининг мустаҳкамланиши билан бевосита алоқаларнинг ривожланишига ҳам объектив шароитлар вужудга келади. Чунки маҳсулотни етказиб бериш шартларидан бири тайёрловчи унинг нафақат режадаги миқдори, балки барча ортиқча қисмини ҳам қабул қилишга тайёрлиги ҳисобланади. Бунга эса, тайёрловчи фақатгина сақлаш иншоотлари мавжуд ҳоллардагина мувофиқ бўлади.

Назарда тутиш керакки, реализация жараёнида бевосита алоқаларнинг келажакдаги ривожини маҳсулот сифати объектив баҳоланишига кўмаклашади, ҳозирда эса улгуржи базалар мумкин бўлган йўқотишларга қарши ўзларини «суғурта» қилиб, маҳсулотлар ҳажмини пасайтирмақдалар ва чегирма фоизларини атайлаб кўтармақдалар.

Бевосита алоқалар ривожини заготовкани ташкил этишининг

бошқа шакллари, жумладан, улгуржи савдо тизими билан ҳам оқилона қўшилиши зарур. Улгуржи савдо ҳар доим ҳам муомала жараёнини узайтирувчи бўгин ҳисобланмайди. Ишлаб чиқариш концентрациясида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг товарлилик ошган ва ассортименти кенгайган шароитда улгуржи савдо бу турдаги маҳсулотларни реализация қилишининг самарадор шакли бўлиб қолади. У ҳосил бўлган истеъмолчи талабидан келиб чиқиб, маҳсулотнинг оқилона тақсимотини таъминлайди.

Бавосита алоқаларни ташкил этишни яхшилашда тайёрлов ташкилотлари томонидан ҳеч бўлмаганда баъзи турдаги ўсимликчилик маҳсулотларининг бевосита даланинг ўзида қабул қилиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Булар дала ишлари тезлигини пасайтиради. Маълумки, йиғим-терим ва топшириш ишлари ҳажми ортганда ёз-куз ойларида маҳсулотни жойида қабул қилиш билан қишлоқ хўжалиги корхоналарини сотиш ташвишидан ҳатто қисман озод қилинганда ҳам, уларда кучларни бошқа ишларни тугатиш учун сафарбар қилиш имкони кенгайди. Аммо кўпинча «маҳсулотни далада қабул қилиш» тушунчаси тайёрлов ташкилотлари ўз транспортида маҳсулотни тўғридан-тўғри даладан олиб чиқиб кетади, деган маънода тушунилади. Бу ерда фақат ишнинг ташкилий шакли устида гап кетмоқда. Бундай соддалашган ёндашув шунга олиб келмоқдаги, маҳсулот сотишни ташкил этишнинг бу шакли ҳозирча кенг тарқалмаяпти. Лекин ташкилий томон билан бир қаторда реализациянинг бу шакли иқтисодий моҳияти жиҳатидан ҳам аҳамиятли эмас. Маҳсулотнинг бутун партиясини унинг учун аввалдан аванс тўлиб далада қабул қилиш ҳақидаги келишув ҳар иккала контрагентга ўзаро мажбуриятлар юклайди. Тайёрлов ташкилоти маҳсулот учун аванс тўлаб, албатта, барча имкониятларини ишга солиб, уни олиб чиқиб кетишга интилади. Олинган пул аванси қишлоқ хўжалиги корхонасини албатта аванс учун маҳсулот билан ҳисоблашишга мажбур қилади.

Ундан ташқари, маҳсулот учун аванс бериш билан ҳисобкитоб қилиш шакли пулни хўжалик айланмасига нафақат эртароқ киритишга, балки уларни шу маҳсулот турини стиштиришда банд бўлганларни моддий рағбатлантириш учун оператив ишлатишга ҳам имкон беради.

Бевосита алоқаларнинг иқтисодий моҳияти шунда кўринадики, улар маҳсулот сотишнинг катта кафолатини яратиш билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид нархига киритилган барча потенциал имкониятларни юзага чиқаришнинг ҳолисона белгилари ҳисобланади, шу тариқа ишлаб чиқариш унумдорлиги ошишининг энг муҳим омили сифатида иштирок этади.

Хўжаликнинг йўллар, магистраллар, қайта ишловчи корхоналар ва тайёрлов базаларига нисбатан жойлашуви омили маҳсулот реализацияси бўйича транспорт ва бошқа харажатларнинг даражасини белгилайди.

Маҳсулот сотиш бўйича хўжаликлараро хизмат умумий озиқ-овқат конвейери — ширкат, деҳқон ва фермер хўжаликлари, транспорт ва қайта ишловчи корхоналар тизимида муҳим бўгинларга айланиб боради.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг маҳсулот сотишни ташкил қилиш бўйича вазифалардан озод қилиниши ва бу вазифаларнинг ихтисослашган хизмат томонидан бажарилиши мамлакат иқтисодиётига ижобий таъсир қилади.

Маҳсулот қайси каналлар орқали реализация қилиниши кутатилса, хулоса қилиш мумкин: маҳсулот расман ташкил этилган каналлар орқали қанчалик кўп реализация қилинса, самарадорлик шунчалик юқори. Реализация жараёнида бевосита алоқаларнинг келажакдаги ривожини маҳсулот сифатининг объектив баҳоланишига кўмаклашади

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида маҳсулотлар тайёрлови (заготовкеси) қандай аҳамиятга эга?

2. АСМда тайёрлов тизимининг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат?

3. Тайёрлов тизимининг иқтисодий самарадорлик даражасига ва ривожланишига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

4. Қайси каналлар маҳсулотларни реализация қилишнинг энг мақбул каналлари ҳисобланади?

5. Маҳсулот ишлаб чиқарувчи ҳамда тайёрловчи ўртасидаги бевосита алоқаларни ташкил этишнинг афзалликлари нималардан иборат?

6. Бевосита алоқаларни ташкил этишда қандай масаларга эътибор бериш зарур?

Асосий адабиётлар

1. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. — М.: 1995.

2. Ваҳобова У. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. — «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.

3. Набиев О. Хизмат кўрсатиш соҳаси. — «Иқтисоди ва ҳисобот», 3-сон, 1995.

4. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. — Т.: Ўзбекистон, 1992.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ жойларнинг инфратузилмасини ривожлантириш дастури» – Т., 1996.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликга таҳдид, барқарорлик шартлари ва тарақиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
3. Абдурашидов А. Сфера обслуживания населения в условиях рыночной экономики. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
4. Абдувоҳидов А. «Ахборотлаштириш инфратузилмаси ва тарақиёт». – Т.: «Иқтисод ва ҳисобот», 10-сон, 1997 .
5. «Ваҳобов А. Қишлоқда ижтимоий соҳа. «Иқтисод ва ҳисобот», 2-сон, 1996.
6. Ваҳобова У. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.
7. Ваҳобов А., Исмоилова Б. Қишлоқда бозор инфратузилмаси. «Иқтисод ва ҳисобот», 5-сон, 1997.
8. Н.Юсупов, М.Тошболтаев. Қишлоқ хўжалиги техника воситаларини лизинг орқали еиказиб бериш тизими. «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги», 6-сон, 2001.
9. Емельянов А. Экономика сельского хозяйства. – М.: 1995.
10. Каюмов Ф.К. Эффективность АПК – в условиях перехода к рынку. - М., 1992.
11. Набиев О. Хизмат кўрсатиш соҳаси. Иқтисоди ва ҳисобот журнали, 3-сон, 1995.
12. Норбоев Э. Қишлоқда ижтимоий ҳимоялаш. Иқтисод ва ҳисобот журнали, 11-сон, 1996.
13. Отабоев О. Инфратузилма ва самарадорлик. Иқтисод ва ҳисобот журнали, 10-12-сонлар, 1995.

КИРИШ.....	5
I боб. ЎЗБЕКИСТОНДА АГРОСАНОАТ МАЖМУАСИНИНГ РИВОЖ- ЛАНИШИ ВА ИНФРАТУЗИЛМА.....	6
1.1. Агросаноат мажмуаси соҳалари.....	6
1.2. АСМда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари.....	9
1.3. Қишлоқ хўжалиги иқтисодий самарадорлигининг асосий кўрсаткич- лари.....	13
1.4. АСМда самарадорликни ошириш муаммолари.....	15
1.5. «Қишлоқ хўжалиги инфратузилмаси иқтисодиёти» фанининг пред- мет ва вазифалари, тадқиқот усуллари.....	17
Қисқача хулосалар.....	20
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	20
Асосий адабиётлар.....	20
II боб. ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МОҲИЯТИ, ТАРКИБИ ВА ТУР- КУМЛАШТИРИЛИШИ.....	21
2.1. Қишлоқ хўжалигидаги инфратузилманинг моҳияти ва аҳамияти... 21	
2.2. Ишлаб чиқариш инфратузилмасининг иқтисодий моҳияти..... 24	
2.3. Ижтимоий инфратузилманинг қишлоқ хўжалиги ривожланишидаги аҳамияти..... 29	
Қисқача хулосалар..... 32	
Назорат ва муҳокама учун саволлари..... 32	
Асосий адабиётлар..... 32	
III боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИ ВА ХИЗМАТ КЎР- САТУВЧИ КОРХОНАЛАР ЎРТАСИДАГИ АЛОҚАЛАРНИНГ ХУҚУҚИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ШАРОИТЛАРИ..... 33	
3.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналари фаолиятининг таҳлили..... 33	
3.2. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ривожланишининг табиий ва иқти- содий шароитлари..... 35	
3.3. Корхоналарда меҳнатни ташкил этиш ва бошқариш..... 40	
3.4. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг ҳуқуқий-иқтисо- дий имкониятлари..... 43	
Қисқача хулосалар..... 46	
Назорат ва муҳокама учун саволлари..... 46	
Асосий адабиётлар..... 46	
IV боб. АСМ ДА МОДДИЙ-ТЕХНИКА ТАЪМИНОТИНИНГ ТАШКИ- ЛИЙ ВА ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАРИ..... 47	
4.1. «Қишлоқ хўжалигининг моддий-техника базаси» тушунчаси..... 47	
4.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг ташкилий омиллари..... 48	
4.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналари моддий-техника таъминотининг иқтисодий омиллари ва уларни моддий-техника жиҳатдан ривожланти- ришнинг асосий йўналишлари..... 53	
Қисқача хулосалар..... 59	
Назорат ва муҳокама учун саволлари..... 59	
Асосий адабиётлар..... 59	
V боб. ЭЛЕКТР ЭНЕРГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ..... 60	

5.1. Электрлаштириш - техник тараққистнинг муҳим йўналиши.....	60
5.2. Ишлаб чиқариш жараёнини электрлаштириш.....	62
5.3. Электр энергиясидан самарали фойдаланиш кўрсаткичлари.....	63
Қисқача хулосалар.....	65
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	65
Асосий адабиётлар.....	65
VI боб. АСМДА ТРАНСПОРТ ХИЗМАТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ...	66
6.1. АСМ да транспортнинг аҳамияти.....	66
6.2. АСМ да транспортдан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятлари...	66
6.3. Транспортдан фойдаланишни ташкил қилиш.....	67
Қисқача хулосалар.....	71
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	71
Асосий адабиётлар.....	71
VII боб. ИЖТИМОЙ ИНФРАТУЗИЛМАНИНГ МАЗМУНИ ВА ТУШУНЧАСИ.....	72
7.1. Ижтимоий инфратузилманинг моҳияти ва тузилмаси.....	72
7.2. Ижтимоий инфратузилмани бошқариш муаммолари.....	72
7.3. Ижтимоий инфратузилмани ташкил қилиш ва ривожлантириш...	74
Қисқача хулосалар.....	76
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	76
Асосий адабиётлар.....	76
VIII боб. ҚИШЛОҚЛАРДА АҲОЛИГА МАДАНИЙ-МАИШИЙ ХИЗМАТ КўРСАТИШНИ РИВОЖЛАНТИРИШ.....	77
8.1. Ўзбекистон Республикасида аҳолига маданий-маиший хизмат кўрсатиш турлари ва улар фаолиятини янгича ташкил қилиш.....	77
8.2. Қишлоқда маданий-маиший хизмат кўрсатиш корхоналарини ташкил қилишда мулкчилик.....	78
8.3. Қишлоқларда маданий-маиший хизмат кўрсатиш тармоғида кадрлар тайёрлаш ва иқтисодий ҳамкорликлар.....	81
Қисқача хулосалар.....	82
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	82
Асосий адабиётлар.....	82
IX боб. СОҒЛИҚНИ САҚЛАШНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ.....	83
9.1. Соғлиқни сақлаш муассаларининг таъминоти.....	83
9.2. Соғлиқни сақлашни молиялаштириш.....	84
9.3. Соғлиқни сақлаш ишларини ташкил қилиш муаммолари.....	87
Қисқача хулосалар.....	95
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	95
Асосий адабиётлар.....	95
X боб. ТАЙЁРЛОВ ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАШКИЛИЙ-ИҚТИСОДИЙ АСОСЛАРИ.....	96
10.1. Тайёрлов тизимини такомиллаштиришнинг объектив шарт-шароитлари ва унинг инфратузилма тармоғи сифатида шаклланиши.....	96
10.2. Тайёрлов тизимининг режали-иқтисодий ва ташкилий амал қилишینی такомиллаштириш масалалари.....	101
Қисқача хулосалар.....	106
Назорат ва муҳокама учун саволлари.....	106
Асосий адабиётлар.....	106
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	107

CONTENTS

Introduction.....	5
PART-I. Development of agro-industrial complex in Uzbekistan and infrastructure.....	6
1.1. Branches of agro-industrial complex (AIC).....	6
1.2. Features of manufacture in agro-industrial complex	9
1.3. Basic indicators of economic efficiency of agriculture.....	13
1.4. Problems of increasing the efficiency of agriculture.....	15
1.5. Theme and tasks, research methods of “Economy of the infrastructure of agriculture”.....	17
Brief conclusions.....	20
Questions for discussion and control.....	20
Main literature.....	20
Part-II. Essence, structure and classification of infrastructure.....	21
2.1. Essence and significance of infrastructure in agriculture.....	21
2.2. Economic essence of industrial infrastructure.....	24
2.3. Importance of a social infrastructure in the development of agriculture ...	29
Brief conclusions.....	32
Questions for discussion and control.....	32
Main literature.....	32
Part-III. Economic and legal conditions of the relationship between agricultural organizations and service of firms.....	33
3.1. Analysis of activities of an agricultural firms.....	33
3.2. Natural and economic conditions of the development of agricultural sphere agriculture.....	35
3.3. Organization and management of labor enterprises	40
3.4. Legal and economic opportunities of enterprises in the conditions of market relations.....	43
Brief conclusions.....	46
Questions for discussion and control.....	46
Main literature.....	46
Part-IV. Organizational and economic factors of supplying with materials and technique in AIC.....	47
4.1. Concept of material and technical base of agriculture	47
4.2. Organizational factors of material and technical supply of agricultural firms.....	48
4.3. Economic factors of material and technical supply of agricultural firms and the basic directions of its development	53
Brief conclusions.....	59
Questions for discussion and control.....	59
Main literature.....	59
Part-V. Maintenance of using of the electric power.....	60
5.1. Electrification – an important direction of technical development.....	60
5.2. Electrification of the process of production.....	62
5.3. Indicators of effective usage of the electric power.....	63
Brief conclusions.....	65
Questions for discussion and control.....	65
Main literature.....	65
Part-VI. Organization of transport services in AIC.....	66

6.1.Importance of transport in AIC.....	66
6.2.Features of using the transport in AIC.....	66
6.3. Organization of transport provision.....	67
Brief conclusions.....	71
Questions for discussion and control.....	71
Main literature.....	71
Part-VII. Meaning and concept of social infrastructure.....	72
7.1. Essence and structure of social infrastructure.....	72
7.2. Problems of management of social infrastructure.....	72
7.3.Organization and development of social infrastructure.....	74
Brief conclusions.....	76
Questions for discussion and control.....	76
Main literature.....	76
Part-VIII. Development of cultural and community services for population in villages.....	77
8.1.Types of cultural and community services for population in Uzbekistan and organization of their activity in a modern way.....	77
8.2. Property in the enterprises of cultural and community services in villages.....	78
8.3. Professional training and economic cooperation in sphere of cultural and community services in villages.....	81
Brief conclusions.....	82
Questions for discussion and control.....	82
Main literature.....	82
Part-IX. Organization of public health services.....	83
9.1. Maintenance of public health service organizations.....	83
9.2. Financing the public health service organizations.....	84
9.3. Problems of organization of the public health service.....	87
Brief conclusions.....	95
Questions for discussion and control.....	95
Main literature.....	95
Part-X. Preparation system and its organizational and economic bases.....	96
10.1. Objective preconditions of perfection of preparation system and its development as an sphere infrastructure.....	96
10.2.Problems of planned economy and organizational action of system of preparation system.....	101
Brief conclusions.....	106
Questions for discussion and control.....	106
Main literature.....	106
List of Bibliography.....	107

БАХТИЁР ТОЖИЕВИЧ САЛИМОВ

НАФАС ИНАТОВИЧ ЎРАҚОВ

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ИНФРАТУЗИЛМАСИ ИҚТИСОДИЁТИ

Ўқув кўлианма

Нашр учун маъсул:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси

Адабиёт жамғармаси директори

Қурбонмурод Жумаев

Мусаввир:

Акбарали Мамасолиев.

Муҳаррир — М. Ваҳобова

Техник муҳаррир — Ш.Тожиев

Мусахҳис — Ҳ.Йўлдошев

Компьютерда саҳифаловчи — С.Ғаффоров

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz

Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босинга рухсат этилди 20.01.2004 й.

Қўғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди. Нашр босма

тобоғи 7. Нусхаси 400.

Буюртма № 23

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.

700000, Тошкент, Ҳ-Неру, 1.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

босмахонасида чоп қилинди.

Тошкент шаҳри, Хадича Сулаймонова, 33-уй

САЛИМОВ Бахтиёр Тоджиевич — «Агроиқтисодиёт» кафедраси мудури, иқтисод фанлари доктори, профессор. У 2 та монография, 2 та дарслик, 2 та ўқув қўлланма ва 50 дан ортиқ илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Регион ишлаб чиқариш салоҳиятидан фойдаланиш ва уни моделлаштириш».

УРОҚОВ Нафас Инатович — «Агроиқтисодиёт» кафедраси катта ўқитувчиси. У 4 та ўқув қўлланма, 4 та маърузалар матни ва бир қанча илмий мақолалар муаллифи.

Илмий ишларининг асосий мавзуси — «Агроиқтисодиёт саноат мажмуасида ўзаро иқтисодий алоқаларни такомиллаштириш».

